

L'art retòrica de Xenofont i la composició de l'*Agésilau*

Jordi Redondo

1. *La consideració literària envers l'obra de Xenofont.*

Del conjunt de l'obra dels historiògrafs grecs, només tres autors de l'època clàssica ens han estat transmesos íntegrament, a despit de les polèmiques engegades arran de la qüestió del grau d'acabament dels *corpora* respectius. Des del punt de vista de la retòrica, que és el que ara ens interessa, la consideració que han merescut Heròdot, Tucídides i Xenofont representa una visió semblant a la perspectiva que la tradició dels estudis de la història de la llengua els atorgava; la diferència, però, la dóna el fet que el paral·lelisme establert per ambdues disciplines no genera similituds, sinó oposicions: els dos sistemes de valors es corresponen, però a la inversa.

A grans trets, l'historiador de la llengua definia Heròdot com un mestre del joni literari més entenedor, matisat d'una no gens dissimulada afecció per la dicció homèrica i alhora acostat sempre a un estil narratiu que conjuminés la senzillesa i l'elegància; a més a més, Heròdot pertany a una tradició de gènere i de dialecte que ell només enalteix a la recerca de fixar el model formal de la *ἱστορίη*. Tucídides, en canvi, va molt més enllà quant al tipus d'obra que vol compondre, no té un precedent d'historiografia àtica i crea una llengua literària mixta que explota fins als límits possibles el vehicle de l'*ἀρχαία Ἀτθίς* del seu pare literari, l'orador Antifont, i hi afegeix els trets de la *νέα*; per tant, l'àtic de Tucídides semblava un fenomen aïllat, de difícil comprensió i nul·la influència. Finalment, Xenofont quedava reconegut com l'autor àtic per antonomàsia, a causa de la perfecció del seu model de llengua, allunyada de vel·leïtats poètiques i de la contaminació d'altres gèneres (si prescindim del diàleg socràtic als *Ἀπομνημονεύματα*). En resum, la prelaició establerta fixava la prosa de Xenofont com a paradigma de puresa i claredat, seguida de la d'Heròdot, més primerenca i dependent de l'estil poètic, i relegava Tucídides a un segon pla: fins als estudis del Prof. López Eire no

se li ha concedit el lloc que li pertoca a la història de la llengua, sinó que se'l presentava sempre com a hereu de la prosa jònica o com a autor de rara originalitat i expressió rebuscada¹. Per tant, si d'ell podia dir un teòric com Ciceró que els discursos *multas habent obscuras abditasque sentetias uix ut intellegantur*², a Quintilià llegim: *Quid ego commemorem Xenophontis illam iucunditatem inadfectatam, sed quam nulla consequi adfectatio possit*³? Si passem ara al camp de la retòrica, trobarem que la relació entre tots tres autors és simètricament inversa: Tucídides és el més valorat, a causa no només del seu coneixement de les tècniques dels sofistes, sinó també del paper que els està reservat als discursos. Heròdot no ha atret tant l'interès dels crítics, però ha merescut una alta consideració com a estilista⁴. Xenofont, en canvi, es va veure menystingut: se'n comentava el valor històric del record socràtic, la qüestió dels objectius que poguessin tenir les *Hel·lèniques* o l'autenticitat de les obres menors; però no se'l tenia en compte al costat dels oradors, de Plató o de Tucídides i Heròdot, com si estigués destinat a l'aprenentatge dels principiants. L'estudiós modern que ha entès més bé el conjunt de la retòrica, Friedrich Blass, digué de Xenofont, ras i curt, que no havia creat una obra artística, i aquest és encara el parer dels qui el situen a mig camí entre els gèneres literaris *per se* i la prosa tècnica. Un Xenofont *Fachschrifter* és avui el clixé habitual als manuals d'història de la literatura i fins i tot a moltes monografies sobre retòrica⁵. Aquesta opinió és encara l'hereva de la crítica grega de la segona sofística, d'un Eli Arístides o d'un Hermògenes, que assignaven al nostre historiador una mera competència en el λόγος ἀφελής⁶. És d'aquí que s'origina una llarga tradició que veu en Xenofont l'autor d'una correcta prosa àtica –tot i algunes deficiències que expli-

1. Així ho féu, p.e., O. DIENER, *De sermone Thucydides quatenus cum Herodoto congruens differat a scriptoribus Atticis*, Leipzig 1889, que inicia la seva obra estranyant-se que la influència herodotea s'estengui també als darrers quatre llibres, creats, segons Ullrich, en una represa de l'obra a partir del 404 a.C. L'autèntica comprensió de la llengua de Tucídides arrenca de "Tucídides i la *koínē*", l'article que A. LÓPEZ EIRE publicà a *Athlon. Saturata grammatica in honorem F.R. Adrados I*, Madrid 1984, pp. 245-261.

2. Cic. *Orat.* 9, 30.

3. Quint. *Instit. orat.* X 1, 82.

4. Cf. J. HABERLE, *Untersuchungen über den ionischen Prosaстил*, München 1938, pp. 29-30: "Entlehnung der Metaphern aus der Poesie –es kann als sicher gelten, dass Herodot gut gelesen war– und häufiges Vorkommen in den Reden, die in Umfang und Stellung im Aufbau des Gesamtwerkes als Herodots geistiges Eigentum anzusprechen sind, deuten darauf hin, dass hier ein Stilkünstler am Werke ist, der mit voller Absicht und Überlegung an der Erhöhung seines Stiles arbeitet".

5. Per a A. LESKY, *Historia de la literatura griega*, Madrid 1968, p. 653, Xenofont no passava de ser un *talento sin genio*, i J. LENS, "Otros historiadores del V y IV" *apud* J. A. LÓPEZ FÉREZ (coord.), *Historia de la literatura griega*, Madrid 1988, p. 571, només en destaca *la variedad y amplitud de su producción y la influencia que ejerció sobre la posteridad*. Quant a les monografies sobre retòrica, ens val com a exemple la de G. KENNEDY, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963, pp. 149-152, on s'esmenta només l'*Apologia* i no cap altra obra, i encara, per oposició a Plató, *a skillful rhetorician* –p. 150–, Xenofont no és destacat per la seva perícia com a autor retòric, sinó que hauria escrit l'obra per a corregir certes inexactituds de la del filòsof –pp. 149-150–.

6. Arist. *apud Rhet. Graec.* II 512, 6 ss. i 514, 17 ss.; Hermog, *ibid.* VI 328, 16 ss.

caven per les seves llargues estades arreu de l'Hèl·lade-, i a l'ensem li nega una vàlua intrínseca com a creador literari. D'aquesta segona sofística, passant pels crítics llatins, arribem al suara esmentat Blass, que el 1872, a la primera edició de *Die attische Beredsamkeit*, qualificava Xenofont amb termes potser massa categòrics. Quan el 1890 defensà Schacht la seva tesi doctoral, on demostrava la influència de la prosa d'art sofística⁷, Blass hagué de retractar-se parcialment: a la segona edició, del 1892, manté que Xenofont és autor d'oratória, però no pas de l'artística, sinó d'una de *natural*, afaçonada a la prosa senzilla que tant li ha estat lloada⁸.

Una anàlisi pausada de l'obra xenofontea, i en particular dels discursos, arribava a modificar substancialment aquesta imatge. Dió Crisòstom, no gaires anys abans que Eli Arístides, va traçar una caracterització molt diferent, que insistia a remarcar la capacitat de persuasió, la claredat i l'encís de la retòrica de Xenofont, autor que a més a més practicava igualment els gèneres deliberatiu i judicial, i que conjuminava a la perfecció la forma i el contingut de cada discurs⁹. Eduard Norden, entre els moderns, certificava en ell l'ús de figures retòriques, moltes d'elles directament manllevades a la prosa dels sofistes¹⁰. Pels mateixos anys, Burgess destacava com Xenofont presenta discursos epidíctics ben desenvolupats, que arriben a superar amb escreix el text precedent d'Heròdot¹¹. Més recentment, els darrers anys hi ha hagut un seguit d'estudis que reprenien la visió d'un autor expert en l'ús dels recursos de la retòrica i plenament capacitat per a compondre una obra de gran efectisme estètic. Així ho demostren els treballs de Sordi¹², Dorjahn & Fairchild¹³, Dalfen¹⁴, Schenkeveld¹⁵, Higgins¹⁶ i Connor¹⁷. Amb més o menys èmfasi, els

7. H. SCHACHT, *De Xenophontis studiis rhetoricis*, Berlin 1890.

8. FR. BLASS, *Die attische Beredsamkeit II*, p. 479: "Er ist ein Naturredner und kein Kunstredner". En canvi, E. NORDEN, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance, I*, Darmstadt 1974 (= Leipzig & Berlin 1909²), p. 101, nega la validesa d'aquesta oposició, establerta *ad hoc* per Blass per a justificar l'escàs caràcter literari de l'obra de Xenofont.

9. D. Chr. XVIII 14 i 17. El primer aticisme estava més a prop de Plató i de Xenofont que no d'Isòcrates, p.e., cf. B.P. REARDON, *Courants littéraires grecs des II et III siècles après J.C.*, Paris 1975, pp. 91-92, on esmenta precisament Dió de Prusa.

10. E. NORDEN, *op. cit.*, pp. 101-103.

11. Th. C. BURGESS, "Epideictic Literature", *Studies in Classical Philology* 3, 1902, p. 211 (citat per F. ROMERO, "Sobre las arengas de Tucídides", *Minerva* 4, 1990, p. 100 n. 8).

12. M. SORDI, "I caratteri dell'opera storiografica di Senofonte nell'Elleniche", *Athenaeum* 28, 1950, pp. 15-16.

13. A.P. DORJAHN & W.D. FAIRCHILD, "On Xenophon", *Hellenica* 2, 3, 24-49", *CB* 51, 1975, pp. 60-62.

14. J. DALFEN, "Xenophon als Analytiker und Kritiker politischer Rede (Zu *Hell.* VI 3, 4-17 und VI 5, 33-48)", *GB* 5, 1976, pp. 59-84.

15. D.M. SCHENKEVELD, "Xenophon", *Hellenica* II, 3, 24-29. Een rhetorische analyse", *Lampas* 9, 1976, pp. 141-157.

16. W.E. HIGGINS, *Xenophon the Athenian: The Problem of the Individual and the Society of the Polis*, Albany 1977. Aquesta obra destaca també per la defensa que fa de la unitat del corpus xenofonteu, malgrat la diversitat de gèneres que abasta.

17. W.R. CONNOR, "Historiografía en el siglo IV, y en el período helenístico", *apud* P.E. EASTERLING & B.M.W. KNOX (edds.), *Historia de la literatura griega*, Madrid 1990 (= Cambridge 1985), pp. 498-512.

crítics contemporanis tendeixen a ressaltar la vàlua del Xenofont retòric, per bé que no disposem d'una monografia que se n'ocupi amb l'extensió i el rigor que la qüestió mereix.

2. La reivindicació de la crítica més recent: el cas del *Cinegètic*.

Podrem presentar millor aquesta investigació contemporània si focalitzem el nostre interès en dos dels opuscles, el *Cinegètic* i l'*Agésilau*. Fins no fa gaire temps, l'escrit sobre l'art de la cacera era considerat tan apòcrif, si més no, com l'*Athenaion Politeia*, l'un per ser "massa literari", l'altre per no ser-ho gens. Però si ara sabem, gràcies a una minuciosa anàlisi de la llengua i de l'estil, que l'*Athenaion Politeia* s'ha de datar al darrer quart del s. V a.C.¹⁸, també tenim la seguretat que el *Cinegètic*, considerat tant de temps espuri¹⁹, pot perfectament ser autèntic: res no s'hi oposa, ni des del punt de vista lingüístic ni des del literari; l'obra correspon al s. IV, i des de sempre li va ser atribuïda a Xenofont. Aquesta és la conclusió a què arriba Gray, autora d'un important treball que hem de considerar de més a prop²⁰, i que exemplifica prou bé el nou biaix de la investigació sobre aquest historiador.

L'autenticitat del *Cinegètic* mai no fou posada en dubte pels antics, fet, però, que no va impedir els moderns de fer-ho²¹. Fou Radermacher qui assenyalà, ultra algunes qüestions relatives a la sintaxi, el caràcter cientifista de l'obra i l'estil del proemi i l'epíleg²². Precisament fou el proemi, que "sorprenia" pels seus κῶλα curts, per l'ordre de paraules i pel ritme, el qui induí Norden a radicalitzar la teoria de Radermacher: proemi i epíleg només podien ser fruit de l'asianisme²³. Les objeccions d'ambdós estudiosos han merescut l'aprovació, explícita en molts casos, de la major part dels crítics posteriors. L'anàlisi de Gray, en canvi, parteix de la base que aquest opuscle és un text de caire epidíctic —una παραίνεσις—, per la qual cosa ha de conjuguar una voluntat pedagògica amb una especial atenció a determinades parts de l'obra. D'altra banda, a hores d'ara tenim una idea més perfecta del que fou l'asianisme, de forma que les clàusules rítmiques denunciades per Radermacher i Norden com a pròpies de la prosa hel·lenística les trobem ja a Gòrgies, o, com assenyalava Gray, a l'*Agésilau* del mateix Xenofont.

Les conclusions de la professora Gray clarifiquen un punt de certa importància: el *Cinegètic* pot haver estat escrit al s. IV, tal com la tradició diu. Ara bé, com s'adiuen els seus passatges més cuidats amb la imatge d'un es-

18. Cf. J.A. CABALLERO, "Aportaciones al estudio lingüístico de la República de los Atenienses", *ClF* 8, 1982, pp. 61-101; *Estudio lingüístico-estilístico de la República de los Atenienses del Pseudo-Jenofonte*, tesi, Salamanca 1985.

19. Encara HIGGINS, *op. cit.*, *passim*, l'exclou de la seva anàlisi de tot el corpus.

20. V.J. GRAY, "Xenophon's *Cynegeticus*", *H* 113, 1985, pp. 156-172.

21. V.J. GRAY, *op. cit.*, p. 157.

22. L. RADERMACHER, "Über den *Cynegeticus* des Xenophon", *RbM* 51, 1896, pp. 596-627 i 52, 1987, pp. 13-41, on fixava com a *terminus post quem* mitjan segle III a.C., per la qual cosa ambdues parts devien ésser considerades apòcrifes.

23. E. NORDEN, *op. cit.*, pp. 431-434.

criptor d'una molt limitada gamma de recursos estilístics? Fóra possible admetre que un autor compogués alhora la prosa narrativa de les *Hel·lèniques* i el proemi del *Cinegètic*?

La teoria retòrica clàssica estableix l'obligatorietat d'atenir-se a les exigències que en cada ocasió fixa τὸ πρέπον²⁴. Per consegüent, l'esperable és que Xenofont cuidi cada detall del proemi d'una obra epidíctica, mentre que es mostra més planer tot fent la narració d'unes accions militars. Malauradament, un estèril reduccionisme ha estès el costum d'entendre que a cada autor li correspon un estil, visió que deforma totalment la nostra comprensió de la prosa grega. El cas concret que ens ocupa ens recorda la polèmica desfermada per l'*Epitafi* de Lísies, l'autoria del qual li fou negada perquè es tractava d'un discurs epidíctic; així ho feren Friedrich Blass, Theodor Thalheim, Max Pohlenz i Ulrich von Wilamowitz. Zucker demostrà, però, que les particularitats estilístiques de l'*Epitafi* són les mateixes del *Panegíric* d'Isòcrates, i que les seves similituds formals i àdhuc de contingut remetent a la pertinència del gènere de l'ἐπίδειξις²⁵. No estarà de més apuntar que un cop més la inautenticitat fou una hipòtesi moderna, mai no avalada per la tradició²⁶, i que la pràctica de considerar espuris els discursos epidíctics de d'altres oradors sovintejà prou²⁷. En fi, la multiplicitat d'estils, on s'inclou l'ús de tècniques epidíctiques, està garantida a Demòstenes i l'hem reconeguda ja a Antifont, en ple segle V a.C.²⁸ Per tant, res no obsta per a considerar el *Cinegètic* com a autèntic, segons que ens proposa la tradició grega: ni els trets d'estil són posteriors al s. IV, ni se li han de negar a Xenofont només perquè a les obres més extenses utilitzi una λέξις més lineal. Precisament la pròpia Gray havia dedicat un altre treball a la riquesa estilística del diàleg a les *Hel·lèniques*, com a element dramàtic que té alhora un important paper caracteritzador dels personatges i encara de la visió personal de l'historiador²⁹. En suma, cal comptar amb la interacció de diferents estils prosístics i encara de diferents gèneres, si el que volem és entendre des d'un punt de vista literari les obres que llegim³⁰.

24. Així ho entén GRAY, *op. cit.*, p. 172: *Since Xenophon was a writer who commanded various styles and clearly observed the principle of stylistic propriety thereby, he was quite capable of using these styles and writing the 'Cynegeticus'*. Sobre la multiplicitat dels gèneres presents al corpus xenofonteu, cf. GRAY, *op. cit.*, p. 162.

25. Fr. ZUCKER, recensió de J. WALZ, *Der lysianische Epitaphios*, Berlin 1936, *Gnomon* 16, 1940, pp. 268-281 (= A. ANASTASSIOU & D. IRMER (edd.), *Kleinere attische Redner*, Darmstadt 1977, pp. 111-127).

26. Cf. Fr. ZUCKER, *op. cit.*, p. 269.

27. Cf. M. POHLENZ, "Zu den attischen Reden auf die Gefallenen", *SO* 26, 1948, pp. 46-74 (= A. ANASTASSIOU & D. IRMER (edd.), *op. cit.*, pp. 128-157).

28. J. REDONDO, "Técnica retórica y estilo en los discursos de Demóstenes", *Veleia* (en premsa); *Estudio lingüístico de los discursos de Antifonte*, tesi, Salamanca 1985, pp. 507-532; *Antifonte y Andócides. Discursos y fragmentos*, Madrid 1991, pp. 15-16.

29. V.J. GRAY, "Dialogue in Xenophon's *Hellenica*", *CQ* 31, 1981, pp. 321-334.

30. Sugeríem així una relectura de les *Històries* d'Heròdot, cf. "Observacions sobre la riquesa estilística de les *Històries* d'Heròdot", *Itaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica* 3, 1987, pp. 36-46.

3. *L'Agésilau*. Característiques que el defineixen i posició relativa dins del corpus.

Ens centrarem ara en l'*Agésilau*, obra que dins de l'epídeixi correspon més exactament al subgènere de l'encomi. Tot seguint la teoria antiga, recordarem que l'encomi es distingeix de l'elogi pel fet que aquest es limita a tractar d'una virtut concreta, mentre que aquell ho fa d'un seguit de fetes o del conjunt de virtuts de la persona o persones honorades³¹. Precisament és l'obra de Xenofont la que Teó posa com a exemple d'encomi³², fet que a més a més representa un testimoni clar enfront de qualsevol dubte sobre l'autoria del text.

L'organització de l'obra, que per la seva brevetat forma part dels opuscles, queda fixada així per Breitenbach³³: a) introducció, I 1-5; b) ἔργα, I 6-II 31, amb l'afegit d'un epíleg a III 1; c) ἄρετή, III 1-X 4; d) epíleg, XI. Segons el mateix Breitenbach, el model no seria l'*Evàgores* d'Isòcrates, sinó *die älteren, vorisokratischen Formen des Epinikions, des Epitaphions und sonstiger lobender Gattungen wieder auf*³⁴, amb la qual cosa trobaríem de bell nou un Xenofont més pendent dels corrents estètics del s. V que dels de la seva pròpia època, un autor que prescindiria de molts dels gustos dels sofistes i de les tècniques de la prosa artística. Ja hem dit abans, però, que aquesta és una teoria superada per anàlisis recents més atentes a la realitat dels textos, com veurem de seguida.

Els continguts de l'*Agésilau* presenten certes característiques que s'han de comentar: en primer lloc, els materials que el componen guarden una forta relació amb les *Hel·lèniques*, qüestió que tractarem més extensament; després, cal remarcar el fet que no es fa cap referència a les exèquies del finat, ni tan sols al moment en què es va produir l'òbit –llevat del fet que Agésilau era ja força vell–; tampoc no es parla mai de la tristesa provocada per aquesta mort, ni del dol que la família i l'estat li guardaren. Tot plegat, una primera conseqüència en seria la incertitud quant a la datació de l'obra. El 361 a.C., any de la mort del rei, i el 355, any de la de Xenofont, són els respectius *terminus post* i *ante quem*. Fins ara sembla haver-hi un acord a fixar com a probable una data propera a la desaparició del personatge, ço és, 361-359

31. Arist. *Rhet.* I 9, 1367 b, Alex. Num. *Rhet. Graec.* ed. L. SPENGLER, III pp. 2-4, cf. F. ROMERO (ed.), *Menandro: Sobre los géneros epidícticos*, Salamanca 1989, p. 19 i n. 3.

32. Theon *Prog.* 68. S'ha de celebrar l'aparició de la traducció castellana de M.D. RECHE MARTÍNEZ, *Teón. Hermògenes. Afonio. Ejercicios de retórica*, Madrid 1991.

33. H.R. BREITENBACH, *REIX A*, 2, col. 1702. Tot el text de l'article ha estat publicat com a monografia amb el títol *Xenophon von Athen*, Stuttgart 1966.

34. H.R. BREITENBACH, *ibid.* El model isocràtic era proposat per I. BRUNS, *Das literarisches Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt*, Hildesheim 1961 (= Berlin 1896), pp. 126-137. Breitenbach cita com a models l'*Epitafi* de Gòrgies, el *Banquet* –194 e-197 e, exactament– i el *Menèxen* de Plató, el discurs fúnebre de Pèricles a Thc. II 35-46, així com passatges de Píndar, Baquilides i Simònides. Reprèn l'*Evàgores* com a model M. RÍOS FERNÁNDEZ, "Los silencios de Jenofonte en el *Agésilau* de Plutarco", *Habis* 15, 1984, pp.41-70.

a.C.³⁵. Una darrera característica d'aquest opuscle és la voluntat moralitzadora amb què l'autor es fa ressò de les virtuts del *laudandus*, i que arriba a tenir-se d'un color ideològic.

Tornem a cadascun d'aquests trets. Si comencem per l'últim, no caldrà pas que fem al·lusió a la insistència amb què Agésilau és presentat com a model; ja només per això hauríem de distinguir el nostre opuscle de qualsevolga obra historiogràfica, on ha de primar la simple explicació d'uns fets i a poder ser de les seves causes, però s'ha d'amagar o almenys dissimular tot tipus d'interès personal per part de l'autor, sigui per a retreure o per a elogiar; en canvi, passatges com el proemi de l'*Agésilau* esdevenen una autèntica declaració política en favor del sistema monàrquic espartà³⁶. Per consegüent, som davant d'una obra epidíctica, principi que de tan elemental sembla haver estat descuidat per un bon nombre d'estudiosos.

El segon aspecte que hem tocat, el de l'absència a l'obra d'elements patètics o de la simple referència al decés, ens fa pensar en un acostament de Xenofont a l'encomi "modern", segons que ens el presenta Menandre; en paraules del Prof. Romero, "*el encomio en su variedad de discurso fúnebre es el elogio 'no sentido' en honor de personas fallecidas hace tiempo y, consecuentemente, carece de lamentación. En muy raras ocasiones aparecerá el elemento consolatorio*"³⁷. Al nostre parer, aquest tret no ha estat prou remarcat pels estudis precedents, alhora que ens torna Xenofont a una estètica ben bé del s. IV a.C., que fa del panegíric un gènere de gran rellevància des del punt de vista ètic.

Parlàvem també de la relació de l'*Agésilau* amb les *Hel·lèniques*. El fet que bona part dels esdeveniments narrats es trobin a ambdues obres ha induït els crítics a pensar que Xenofont reaprofità el text historiogràfic per a compondre l'opuscle. Els canvis que s'observen en aquest darrer és deuriem a raons estilístiques³⁸. Més interessant és l'opinió de Breitenbach, qui destaca la manipulació de la veritat històrica a l'*Agésilau*³⁹. Però és Sorum qui n'ha extret conseqüències més radicals, tot negant l'autoria xenofontea per diverses raons: en primer lloc, l'adaptació deficient, incoherent, descurada, de les *Hel·lèniques*, que indica en tot cas una manca de familiaritat amb aquesta obra; segonament, la contaminació d'uns temes i l'epitomitació "salvatge" de d'altres és impossible, diu la Sorum, en un autor que ja havia compost obres diferents amb un mateix personatge, com ara els *Records de Sòcrates* i l'*Apologia*; en tercer lloc i últim, un gènere tan en voga com el de l'encomi

35. Així, p.e., A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontae: De Hellenicorum atque Agesilai necessitudine*, Breslau 1913, i D. KRÖMER, *Xenophons Agesilaos: Untersuchungen zur Komposition*, Augsburg 1971, p. 100 (citats per C.E. SORUM, "The Authorship of the *Agesilaos*", *PdP* 217, 1984, pp. 264-275, pàg. 265 nn. 1-2).

36. Cf. X. Ag. I 4: τοιγαροῦν ἄλλη μὲν οὐδεμία ἀρχὴ φανερά ἐστὶ διαγεγενημένη ἀδιάσπαστος οὔτε δημοκρατία οὔτε τυραννίς οὔτε βασιλεία· αὕτη δὲ μόνη διαμένει συνεχῆς βασιλεία

37. F. ROMERO, *op. cit.*, p. 27.

38. Cf. A. OPITZ, *op. cit.*, *pace* D. KRÖMER, *op. cit.*

39. H.R. BREITENBACH, *op. cit.*, col. 1703.

havia d'atreure per força els rêtors, un dels quals hauria compost, amb el material de Xenofont, un text abundós en recursos estilístics no gens propis de l'historiador⁴⁰.

Els arguments de Sorum poden ésser replicats un per un; per ara ens limitarem a recordar, amb Breitenbach, que "manipulacions" com la de fer passar per iniciativa d'Agésilau la del pla d'envair l'Àsia –que fou idea de Lisandre– només obeeixen a la intenció de l'autor de servir la finalitat encomiàstica acordada a l'obra⁴¹. D'altra banda, un magnífic estudi de Ríos, fet des de la perspectiva historiogràfica, ha posat en relleu el caràcter complementari de les dues obres, que en cap cas no deixa lloc a la idea que l'encomi pertangués a un altre autor⁴². Quant als altres dos problemes assenyalats per Sorum, l'epitomitziació i els recursos retòrics, ens parlarem més endavant.

En definitiva, l'opuscle que ens ocupa està definit per les característiques pròpies del gènere epidíctic de l'encomi, reutilitza materials trets de les *Hel·lèniques*, tot i que els ha d'adaptar als objectius perseguits, i no en coneixem de debò la datació, que al capdavant remet a la senectud de l'escriptor.

4. *Elements d'ἐπίδειξις*.

Passarem ara a veure un seguit de trets d'estil que estan relacionats amb l'ἐπίδειξις, i que per ells sols situen al seu punt just l'abast del coneixement i l'ús de les tècniques retòriques per part de Xenofont. Els hem articulats en tres blocs, per tal com n'hi ha a) de directament vinculats amb el discurs epidíctic o científic, b) d'altres que ho estan amb la llengua més cuidada i més atenta, per tant, a les finors de la prosa d'art, i c) uns darrers que ho estan amb l'estil literari més elevat.

Al seu utilíssim treball sobre retòrica i medicina, Jouanna fixa com a elements definidors de l'epideixi l'ús –emfàtic en grec– del pronom de primera persona i l'aparició freqüent de verbs *dicendi*, que tenen un valor programàtic⁴³. A la introducció a la seva edició del tractat *Sobre la medicina antiga* a la Col·lecció Budé, el mateix Jouanna afegeix dos trets més, l'ús de la interrogació o l'objecció retòriques, i el de la *duplicatio*⁴⁴. Començarem per aquí la nostra anàlisi de l'opuscle xenofonteu.

L'ús de la primera persona és constant no només a l'*Agésilau*, sinó que apareix també a d'altres obres menors: n'hi ha prou de veure els proemis de la *Constitució dels espartans*, els *Ingressos* i *Sobre l'hípica*. Ara bé, resulta més important de destacar el fet que aquesta afirmació d'autoria torna a aparèixer, amb rares excepcions, cada cop que s'obre o es clou un capítol de l'o-

40. C.E. SORUM, *op. cit.*, *passim*.

41. H.R. BREITENBACH, *op. cit.*, col. 1703.

42. M. RÍOS FERNÁNDEZ, *op. cit.*, *passim*.

43. J. JOUANNA, "Rhétorique et médecine dans la Collection Hippocratique. Contribution à l'histoire de la rhétorique au Ve siècle", *REG* 97, 1984, pp. 26-44, esp. pp. 30-31.

44. J. JOUANNA, *Hippocrate. De l'ancienne médecine*, Paris 1990, pp. 12-14.

bra. Així ho tenim a I 1, 6, II 7, III 1, V 7, VI 1, VII 1, 2, VIII 4, 8, IX 1 i 14, amb un total de catorze registres⁴⁵.

El segon tret que examinarem és el de l'ús de clàusules retòriques, de les quals hem trobat quatre exemples: I 1 ὅμως δ' ἐγγχειρητέον n'és la primera: aquest tipus es registra ja al segle V a.C., al discurs d'Antifont *Sobre l'assassinat d'Herodes* 75, on llegim ὅμως δ' οὖν κενιδυνεύσεται. No s'ha de confondre aquest ὅμως amb el no formular: el que a nosaltres ens ocupa va seguit d'una volició, propòsit o desig, sol aparèixer rera pausa forta, no acompanya un genitiu absolut o una oració de caire concessiu i sol donar lloc a frases molt curtes i sovint reforçades per partícules assertives. Però és al segle IV quan més registrem aquesta clàusula, que Lisies sol construir amb futur⁴⁶, Esquines indistintament amb imperatiu o amb futur⁴⁷ i Demòstenes amb imperatiu⁴⁸, fet que evidencia la progressió dictada pel que podríem anomenar les *modes* retòriques. Ara bé, és específicament a l'epídeixi on la fórmula adquireix una nova dimensió, que en subratlla l'expressivitat. El primer exemple és de l'*Epitafi* de Lisies, on apareix en una oració nominal pura subjecte de la qual és ἀνάγκη⁴⁹. I a l'*Epitafi* demostènic trobem el tipus de *l'Agésilau*, construït amb un adjectiu verbal en -τέον⁵⁰.

Per consegüent, no és gens casual ni comú l'ús clausular que estem comentant.

D'altres clàusules no són, en canvi, exclusives de l'epídeixi, sinó que s'originen en el discurs judicial⁵¹. Convé indicar-les, però, perquè mostren la familiaritat de Xenofont amb l'oratória.

En tercer lloc, assenyalarem la introducció d'elements habituals a l'epídeixi, tot i que molts procedeixen del gènere judicial. Ens referim a termes tècnics que al·ludeixen a matèries legals, evidències, els testimoniatges, demostracions, versemblances, és a dir πρᾶγμα, τεκμήριον, μάρτυς, ἐπιδείκνυμι i εἰκός⁵². És clar que també l'ús de *verba dicendi* aporta una informació d'interès, però al nostre parer aquests verbs ultrapassen l'àmbit de la retòrica epidíctica per a inserir-se dins l'estil de la prosa tècnica. Per aquesta raó no

45. Qualsevol dels tres tractats al·ludits més amunt ens serviria per a fer-ne una comparació. Si prenem, per exemple, els *Ingressos*, veurem al primer cop d'ull que s'hi documenta aquest ús de la primera persona als següents proemis o epílegs: I 1, 2, II 1 (bis), III 1, 11 (epíleg), IV 1, 33, 40 (epíleg), 43, 51 (epíleg), V 13 (epíleg), VI 3 (epíleg).

46. Lys. VII 3 (proemi), X 5, XII 3, XIII 33, XIX 11, 58, XXIV 5.

47. Aesch. I 65, 71, amb imperatiu; I 166, III 88, amb futur.

48. Dem. XIX 329, XXI 118, XXXVII 18, 27, XLI 1. A XXIV 159 i XXV 13 la clàusula apareix amb característiques formals menys nítides.

49. Lys. II 81. Però el mateix tipus es documenta també a XXII 7.

50. Dem. LXVIII 24.

51. X. Ag. IV 5 ὡς δὲ ταῦτα ἀληθῆ πάσα μάρτυς ἢ τῶν Λακεδαιμονίων πόλις, VII 1 ὡς γε (...) καθ' ἑν μὲν ἕκαστον μακρὸν ἂν εἴη γράφειν, VIII 1 εἰκάσειε γὰρ ἂν τις.

52. X. Ag. I 5, IV 1 i VI 1 τεκμήριον, I 6 ὅσα διεπράξατο, I 9 ἐπιδείξειεν, I 37 ἐπεδείξατο, III 1 ὅσα (...) διεπράχθη, μαρτύρων, τεκμηρίων, πιστεύεται, I 27 εἰκός, VIII 7 εἰκάσειε, IV 5 μάρτυς.

ens sembla un tret tan distintiu com Jouanna ens el presenta, sense que això ens dispensi d'afegir que a l'*Agésilau* apareixen sovint⁵³.

Un altre punt que anotem breument és el de l'al·lusió al mateix gènere de l'encomi⁵⁴.

Més important és l'ús de la interrogació retòrica, que a l'opuscle que ens ocupa és força freqüent: I 2, 9, 27, 37, II 25, IV 1 (bis), 2, 3 (bis), 5, V 1 i VIII 6. Hi destaca el recurs a la versió interrogativa de la fórmula οὐδ' ἄν εἴποι τις –i variants–⁵⁵, ben acreditada a l'oratòria epidíctica.

L'aparició d'expressions sofistitzants també és pròpia de la prosa d'art. A l'*Agésilau* n'hem trobat alguns exemples prou característics, tots ells de substantivació d'adjectius de nombre singular i gènere neutre: IV 5 τῷ γενναίῳ, τῷ ἀδίκῳ, VIII 1 τὸ μὲν μέγανλον, τὸ δὲ φιλόστοργον καὶ θεραπευτικόν, XI 15 τὸ μήχιστον τοῦ αἰῶνος. Al nostre parer, ja tan sols aquestes locucions són del tot esclaridores pel que fa als gustos literaris de Xenofont i a la seva intenció com a autor.

Les imitacions de d'altres prosistes també van indissolublement unides a l'epideixi. A diferència del recurs a tòpics d'argumentació o a fórmules retòriques que es documenta a l'oratòria judicial⁵⁶, aquestes imitacions es fan per raons purament estilístiques. L'*Agésilau* ens en forneix un magnífic exemple a II 12: καὶ συμβαλόντες τὰς ἀσπίδας ἐωθοῦντο, ἐμάχοντο, ἀπέκτεινον, ἀπέθνησκον. καὶ κραυγὴ μὲν οὐδεμία παρῆν, οὐ μὴν οὐδὲ σιγή, φωνὴ δὲ τις ἦν τοιαύτη οἷαν ὀργὴν τε καὶ μάχην παράσχοιτ' ἄν. L'autor imitat és precisament Tucídides, que a VII 70-71 descriu la situació al campament atenès on els hoplites contemplen emocionats les vicissituds del combat naval que en aigües de Siracusa enfronta les dues esquadres. Poques pàgines de la literatura universal s'hi poden comparar –la descripció psicològica és simplement magistral– i per aquesta raó Xenofont imita Th. VII 70, 4, on llegim: ἦν τε ἐν τῷ αὐτῷ στρατεύματι τῶν Ἀθηναίων, ἕως ἀνώμαλα ἐναυμάχουν, πάντα ὁμοῦ ἀκοῦσαι, ὀλοφυρομὸς βοή, νικῶντες κρατούμενοι, ἄλλα ὅσα ἐν μεγάλῳ κινδύνῳ μέγα στρατόπεδον πολυειδῆ ἀναγκάζοιτο φθέγγεσθαι. Però encara hem de fer un parell d'importants precisions: en primer lloc, cal indicar que el passatge tucididi fou ja imitat, exactament per Lisies a l'*Epitafi* i per Isòcrates al *Panegíric*⁵⁷. Per tant, la sola dada que pre-

53. Ja A X. Ag. I 1 es registra el verb γράψαι. Sobre la inclusió dins dels "verbs d'expressió" –que és com hem d'entendre la locució *uerba dicendi*– de γράφω etc., cf. K. USENER, "Schreiben" im Corpus Hippocraticum", *apud* W. KULLMANN & M. REICHEL (edd.), *Übergang von der Mündlichkeit zur Literatur bei den Griechen*, Tübingen 1990, pp. 291-299.

54. X. Ag. I 1 ἔπαινον, I 3 i X 1 ἐπαινέιν, X 3 ἐγκώμιον.

55. X. Ag. I 2, 9, II 25, IV 3, V 1 i VIII 6. A IX 3 apareix el gir sense constituir formalment una interrogativa retòrica: ὅπως γε μὲν καταδάσθαι οὐδ' ἄν εἴποι τις ὅσα πραγματεύονται.

56. Ens n'hem ocupat a "Sobre el caràcter unitari de la obra de Antífonte el orador", SZ 11, 1990, pp. 221-226, on estudiàvem aquest ús recursiu als diferents discursos d'un mateix autor.

57. Cf. M. POHLENZ, *op. cit.*, pp. 154-155. Els passatges de Lisies i Isòcrates són Lys. II 38 i Isoc. IV 97. Encara hem d'apuntar l'elogi que Plutarc li dedicà per aquest passatge a Tucídides, ell que fou un autor més aviat acostat a la prosa platònica, cf. Plu. *Mor.* 436 a.

sentem aquí és per si mateixa prou clara quant a la pertinença de *l'Agésilau* al gènere epidíctic. Segonament, voldríem fer veure que no som pas davant d'un cas excepcional a l'obra de Xenofont. A un altre dels opuscles, la *Constitució dels espartans*, registrem una altra imitació, aquest cop d'Antifont, i encara del que compon cara a la galeria, puix que es tracta de les *Tetralogies*⁵⁸. En resum, el tret resulta ben significatiu, i per tant utilíssim.

A aquest apartat, però com un apèndix, volem incloure tres punts més que pertanyen a l'estil del tractat científic, del qual passarem als gèneres epidíctics. Ens referim a l'ús de la segona persona, l'el·lipsi i les fòrmules pròpies de la τέχνη. El primer tret facilita la comprensió del lector mitjançant el recurs a un procediment de dramatització: l'autor estableix una mena de diàleg amb una persona fictícia, a qui adreça les seves explicacions i els seus consells; l'origen ha de buscar-se en la literatura didàctica, bona part de la qual fou composta en forma de diàleg, o d'exhortació a un o més deixebles per part del mestre⁵⁹. A *l'Agésilau* n'hi ha un sol exemple, a I 26, però Xenofont en féu un ampli ús als seus opuscles pensats com a tractats⁶⁰.

L'el·lipsi no és un element estilístic de tan alt rendiment com ho és l'oració nominal pura, raó per la qual l'autor epidíctic se'n serveix més aviat amb parquedat. N'hem registrat algun exemple, cf. VI 3, i encara aquest d'un tipus que l'acosta a l'oració nominal pura.

Finalment, pel que fa als usos formulars típics de la prosa científica, un altre exemple aïllat és la rúbrica de III 5, una el·lipsi ella mateixa: καὶ περὶ μὲν εὐσεβείας ταῦτα. Tanmateix, aquests pocs trets subratllen la diversitat de registres que *l'Agésilau* ens depara, i contribueixen a definir el models artístics que Xenofont considerà per a cadascuna de les seccions de l'obra.

5. *Altres elements de caràcter literari propis dels gèneres en prosa.*

A aquest apartat volem revisar la presència a l'opuscle de trets d'estil que sense correspondre a una llengua literària elevada, como ho serien la de la lírica i gran part de la dicció dramàtica, indiquen també una voluntat artística i exigeixen una certa perícia per part de l'autor.

L'ús de l'oració nominal pura, tal como dèiem més amunt, caracteritza un tipus de prosa cuidada, de gran elegància i que atén no pas a l'economia expressiva, como ho fa l'el·lipsi, sinó a la solemnitat de la λέξις i a la bellesa formal. Precisament aquest caire solemne l'acosta a la prosa intel·lectual i filosòfica⁶¹. A *l'Agésilau* es registra a I 1, 27, 36, IV 1, IX 3, etc., i en estar limitada al tipus amb adjectiu no arriba a sorprendre l'amant de les exquisituds

58. X. *Lac. resp.* X 2-3, Antipho IV γ 3, des de ὁ μὲν γὰρ. No disposem aquí de l'espai per comentar detingudament ambdós passatges, però la simple lectura evidencia el fet.

59. Un excel·lent paral·lel ens l'ofereixen els *Alliçonaments al rei Merikaré*, obra de la literatura egípcia antiga que pogué conèixer, entre d'altres, l'elegiàc Soló.

60. Cf. p.e., X. *Eq. Mag.* I, on apareix fins a set cops (1, 2, 8, 9, 10, 11 i 12).

61. Cf. H. THESLEFF, *Studies in the Styles of Plato*, Helsinki 1967, pp. 70-73 i 77-80.

d'un Tucídides o un Plató, que presenten exemples del tot comparables a les fineses de la poesia més elevada.

La varietat i combinació de les partícules és un signe clar del geni creador d'un prosista. Aquí tampoc no destaca Xenofont per una especial habilitat. A banda de la consabuda γε μὴν, autèntica σφραγίς del nostre historiador, i de les més senzilles οὖν, ἀλλὰ, γὰρ, etc., l'*Agésilau* només presenta sis exemples més de partícules, i encara amb un total de tan sols trenta-un registres: I 4 τοιγαροῦν, 5 καίτοι, 6 i 10 τοίνυν, 23, 29, 34 i 35 μέντοι, 38 τοιγαροῦν, 38 γοῦν, II 4, 9 i 11 μέντοι, II 21 la combinació ἀλλ' οὖν⁶², II 30, III 5, IV 5 i V 3, 5 i 6 μέντοι, VI 4 καίτοι, 8 τοιγαροῦν, VII 5 τοίνυν, VIII 3 μέντοι, VIII 8 τοιγαροῦν, καίτοι, μέντοι, XI 9, 11 i 14 γοῦν i 15 τοιγαροῦν. La brevetat de l'obra no permet una gran riquesa en la varietat d'aquest tret, però tampoc no es pot dir que s'exhaureixin, ni de bon tros, les possibilitats d'arribar-hi.

La introducció de formes nominals en dual també s'ha d'incloure dins d'aquest grup de trets. A l'opuscle que ens ocupa només es registra un cop, a I 34, ἐν δυοῖν ἔτοιῖν, i encara se n'ha de comentar el fet que el locatiu temporal es construeixi mitjançant un sintagma preposicional amb ἐν, i que el dual resulti morfològicament inoperant de resultes de la presència del numeral⁶³. L'artificiositat de l'ús del dual queda així evidenciada, puix que no té cap altra fi que l'estilística.

Un altre ús que no respon pas a un fet de llengua viva, sinó a la voluntat de l'autor de crear un monument literari, és el de l'optatiu. Entenguem, això sí, que no es tracta de negar la presència de l'optatiu a l'àtic del segle IV a.C., ans de rebutjar que fos tan alta com ens documenta l'obra xenofontea. L'estudiosa francesa Suzanne Amigues intentà d'explicar l'alta freqüència d'aquest mode com un jonisme⁶⁴, cosa que no deixa de ser molt perillosa, com si la davallada de l'optatiu fos un fenomen exclusiu de l'àtic. Ja temps abans proposàrem de veure en aquesta preferència del nostre historiador *una voluntat estilística de conferir a su obra una dignidad literaria que la distinga de los usos conversacionales*⁶⁵. Ara es pot comprovar prou bé el sentit de la nostra comprensió de la qüestió. D'altra banda, l'abundor a l'*Agésilau* de

62. Cf. J.D. DENNISTON, *The Greek Particles*, Oxford 1970 (= 1934), pp. 441-445: aquesta combinació és, (...) *in continuous speech (...) more emphatic than the commoner καίτοι* (pàg. 442); a aquest passatge té un valor apodòtic, rera oració condicional de matis concessiu.

63. L'ús s'adiu amb els testimonis de la resta dels opuscles, on la regla és com segueix: si es tracta de substantius indiferents al nombre, al dual s'afegeix el numeral: Ag. I 34 n'és un bon exemple (d'altres són *Lac. resp.* XIII 6 δυοῖν μόραιν καὶ δυοῖν πολεμάρχων, *Vect.* III 10 δυοῖν μναῖν, *Eq.* X 6 δυοῖν χαλινοῖν); en canvi, quan es tracta de substantius que expressen parelles naturals, apareix només el dual –morfològicament tan sobrer com els casos anteriors–, cf. *Lac. resp.* III 4 τῷ χειρῆ, *Eq. Mag.* III 3 τοῖν ὄποιν, *Cymeg.* IX 20 τοῖν ποδοῖν, *Eq.* VII 2 τῷ γλουτώ, 5 τοῖν σκελοῖν, τοῖν μηροῖν.

64. S. AMIGUES, *Les subordinées finales par ὅπως en attique classique*, Paris 1977, p. 236.

65. J. REDONDO, "La adaptación ática de ὅς como conjunción final a partir del s. V a.C., en una nueva perspectiva", *apud* M. BREA & F. FERNÁNDEZ REI (edd.), *Homenaxe ó Prof. Constantino García*, I, Santiago de Compostela 1991, pp. 419-425, p. 424, n. 35.

l'optatiu és tan clara que tan sols citarem la seva acumulació a un parell de passatges, II 8 i VI 5-7, on se'n compten fins a sis i onze registres, respectivament.

Ens pertoca de referir-nos ara a la utilització del que a les gramàtiques s'anomena optatiu eoli. Sense que ens estenguem en l'explicació del possible origen dels morfemes que el caracteritzen, cal situar el seu ús en el mateix pla estilístic, com a variant literàriament marcada de l'optatiu usual. El trobem a I 9 ἐπιδείξειεν, 10 πέμψει, III 4 ἀποτείσειεν, i als altres opuscles és igualment escadusser⁶⁶.

Llevat d'error a la transmissió⁶⁷, un tret d'interès és l'aparició d'un τε solitari a II 26, on llegim la seqüència Αὐτοφραδάτης τε (...) · Κότους δ' αὖ etc. La sintaxi i l'estil del nexa τε encara ens deparen molts descobriments, però el que no ha d'alterar-se és el caire cuidat, literari, de l'ús per part dels autors d'aquest τε aïllat, que, a diferència d'altres combinacions, no arriba, almenys al nostre parer, a constituir un element amb carta de naturalesa a les millors pàgines de la prosa grega. No és pas debades que el Prof. Romero en diu *los τε característicos de Tucídides*⁶⁸.

El següent punt a tractar consisteix en un exemple, hàpax també, de genitiu agent, en concret a V 1: ἀλλὰ μὴν καὶ ὄσαι γε ἡδοναὶ πολλῶν κρατοῦσιν ἀνθρώπων, ποίας οἶδέ τις Ἀγησίλαον ἠτηθέντα; Coneixem paral·lels d'aquesta construcció –sempre amb verbs pertanyents als camps semàntics de “vèncer”/“ésser vençut”– a la prosa àtica⁶⁹, i tenim la impressió que l'antic ablatiu comparatiu que subjau a l'agent s'ha mantingut sense preposició com un preciós arcaisme no exempt de vàlua literària⁷⁰.

La sintaxi dels modes no personals mereix una menció molt especial; per començar, hem anotat un total de quaranta-nou registres de substantivació de l'infinitiu, el desglossament dels quals és com segueix: vint-i-set casos presenten el simple afegitó de l'article⁷¹, enfront de vint-i-un construïts com a sintagmes preposicionals; d'aquests darrers, nou ho són amb διὰ⁷², cinc amb

66. X. *Lac. resp.* II 3 ἀσκήσειαν, X 7 ἀποδειλιάσειε, *Vect.* II 7 δείξειαν, IV 21 φωράσειεν, 46 ὀρημήσειαν, *Eq. Mag.* I 14 παρορημίσειε, III 10 ἐξελάσειαν, *Cyneg.* III 11 ἀποτρέψειαν.

67. Cal comptar, però, que el principi de la *lectio difficilior* aconsellaria de mantenir τε àdhuc en cas de documentar-se una *varia lectio* δέ.

68. F. ROMERO, “Tucídides, I 124”, *apud* J.A. LÓPEZ FÉREZ (ed.), *Estudios actuales sobre textos griegos*, Madrid 1992, 257-270, p. 261. La seva descripció sintàctica del fenomen és de referència obligada: (...) *conforman a la oración en que aparecen como una especie de subordinada interna, a medio camino entre la parataxis y la subordinación etc.*

69. Antipho V 87 i VI 6, Dem. XVII 273.

70. Curiosament, E. SCHWYZER es limita a citar l'ús a la seva *Griechische Grammatik. II. Syntax und syntaktische Stilistik*, München 1950, p. 101, però no en diu res al seu magnífic article “Syntaktische Archaismen des Attischen”, *Abhandl. Preuss. Akad. d. Wiss.* 7, 1940, pp. 1-15 (= R. Schmitt (ed.), *Kleine Schriften*, Innsbruck 1983, pp. 443-456), p. 448, on només parla del genitiu d'autor amb participi passiu.

71. X. *Ag.* I 4, 8 (ter), 20 (bis), 35, II 25, IV 5 (bis), V 4 (bis), 7, VI 2, VII 2, 4, 8, IX 1 (ter), 2 (ter), 6, X 4, 7 i 8.

72. X. *Ag.* I 18, 21, 28, 33, 37, VI 4 (bis), VIII 2 i IX 3.

ἐπί⁷³, tres amb ἐπί⁷³, tres amb ἀντί⁷⁴, dos amb πρὸς⁷⁵, dos més amb la postposició ἔνεκα⁷⁶ i un amb εἰς⁷⁷. Tanmateix, el més interessant per als nostres propòsits és la constatació que aquest infinitiu substantivat gaudeix d'un estatus que l'assimila a les més preades figures d'estil, bo i que no hem d'oblidar l'extrema freqüència amb què la prosa científica el testimonia també. Vegem-ne un exemple de l'*Agésilau* on s'observa el que apuntem:

γινώσκων δ' ὅτι ἢ μὲν πορθουμένη καὶ ἐρημουμένη χώρα οὐκ ἂν δύναίτο πολὺν χρόνον στρατεύμα φέρειν, ἢ δ' οἰκουμένη μὲν σπειρομένη δὲ ἀέναον ἂν τὴν τροφήν παρέχοι, ἐπεμέλετο οὐ μόνον τοῦ βίαια χειροῦσθαι τοὺς ἐναντίους, ἀλλὰ καὶ τοῦ πραότητι προσάγεσθαι⁷⁸.

La combinació dels participis concertats –fins a quatre, en sengles parelles que conformen els corresponents homoteluts–, la múltiple antítesi que bas-teixen els diferents elements oposats –amb la sola excepció de πολὺν χρόνον i ἀέναον– i la periodització de la frase es complementen amb les oracions d'infinitiu. Queda clara la integració del gir dins l'estil més depurat de la prosa del segle IV. Al contrari, la substantivació del participi, i molt en especial la de les formes de gènere neutre, fou reservada a les *Fachsprachen* i no sol registrar-se, per tant, a obres como ho és l'opuscle que estem analitzant, i on no n'hem trobat cap exemple⁷⁹.

Quelcom de semblant s'ha de dir del genitiu absolut, una construcció que des dels inicis de l'àtic literari es revelà pròpia dels passatges més narratius⁸⁰, la profusió del qual hem assenyalat a un altre lloc com una solució allunyada dels paradigmes de l'elegància⁸¹. En aquest cas, emperò, tenim una xifra total ben elevada, de fins a vint-i-sis casos de genitiu absolut⁸², que es contraposa a totes aquelles mostres de prosa d'art que hem anat descobrint a l'*Agésilau*.

Encara ens manquen quatre punts per a cloure aquest apartat. Es tracta del participi concertat, el participi de predicació implicada, l'ús de l'adjectiu ver-

73. X. Ag. II 25, IV 1 i X 2 (ter).

74. X. Ag. I 11, 16 i II 16.

75. X. Ag. VIII 4 i X 2.

76. X. Ag. VIII 2 (bis).

77. X. Ag. IX 3.

78. X. Ag. I 20.

79. Els casos dubtosos que hem anotat no presenten mai un valor lexical definit, capaç d'equivaldre al que morfològicament reconeixem com a substantiu, cf. X. Ag. IX 4 τὰ τέρφοντα, "allò que li pogués plaure", on el caràcter col·lectiu i alhora indeterminat no ens permeten de veure-hi un simple nom.

80. Cf. A.I. RIVAS BARROS, "Notas al genitivo absoluto en Esquilo", *Actas VII CEEC, I*, Madrid 1989, pp. 267-271.

81. Cf. J. REDONDO, "Niveles retóricos en el *Corpus Hippocraticum*", *apud* J.A. LÓPEZ FÉREZ (ed.), *Actas del VII Colloque International Hippocratique*, Madrid 1992 (en premsa).

82. X. Ag. I 5 (bis), 6, 7, II 10 (bis), 18, 20, 23 (ter), 24 (ter), 31, V 4, 5, VII 6 (bis), 7, VIII 1 (5ies) i XI 7.

bal en -τέον i el de certes expressions de sabor àtic. En tots quatre casos som molt a prop de l'epídeixi i de la llengua literària de les τέχναι, però ens hem estimat més d'incloure'ls sota un epígraf més ampli, capaç de recollir la multiplicitat d'usos literaris que presenten.

El participi concertat coneix a les llengües literàries del segle V a.C. una autèntica floració; no es tracta només de l'increment de la solució de la substantivació –ja fos en termes d'ús estès o en formes de gran sofisticació, fins i tot des del punt de vista literari, cf. ἡ οἰκουμένη, τὸ θυμούμενον, respectivament–, sinó de la freqüència que adquireix en funció adjectival, tant atributiva com predicativa. Que en un principi aquesta preferència ultrapassà clarament l'àmbit d'un nivell de llengua elevada, esdevenint alhora un signe de l'interès per l'experimentació, ens ho prova el següent passatge d'Antifont:

εἶτε γὰρ προσιόντας τινὰς προιδόντες οἱ ἀποκτείναντες αὐτοὺς ἀπολιπόντες ὄχοντο φεύγοντες πρότερον ἢ ἀπέδυσαν, οἱ ἐντυχόντες ἂν αὐτοῖς, εἰ καὶ τὸν δεσπότην τεθνεῶτα ἠὔρον, τὸν γε θεράποντα, ὃς ἔμπρους ἀρθεῖς ἔμαρτύρει, ἔτι ἔμθρονα εὐρόντες, σαφῶς ἀνακρίναντες τοὺς ἐργασαμένους ἠγγειλαν ἂν ἡμῖν, καὶ οὐχ οὗτος ἂν τὴν αἰτίαν εἶχεν⁸³.

Aquest *tour de force* tenia a les *Tetralogies* el seu lloc ideal per a obrir pas a la innovació estilística que consistia a donar la preeminència a una eina a mig camí entre el nom i el verb, susceptible de qualsevol marca flexiva –de gènere, de nombre i de cas– i capaç al mateix temps d'expressar la veu, l'aspecte i la modalitat –al tema de futur o mitjançant l'addició de la partícula modal– i encara de tenir el seu propi règim. Tanmateix, la tendència apuntada no fou exclusiva dels creadors literaris; l'àtic com a sistema hi recorregué a bastament, i és així com s'entén que Tucídides arribés a unir participis concertats i absoluts, com a mostra de l'autonomia del primer⁸⁴. Aquest doble camí, literari i no-literari, permeté de fer del participi una de les claus del grec del segle IV i posteriors, fins a ço que la seva mateixa adaptabilitat el dugué per desgast a la reducció al gerundi que coneixem al grec medieval i modern. Doncs bé, a Xenofont, encara molt a recer d'Antifont i de Tucídides, llegim això:

ἔμοι οὖν τοῦτο πρῶτον καλὸν δοκεῖ διαπράξασθαι, ὅτι Πισσαφέρην μὲν ἐμφανίσας ἐπίορκον ἄπιστον πᾶσιν ἐποίησεν, ἑαυτὸν δ' ἄντεπιδείξας πρῶτον μὲν ὄρκους ἐμπεδοῦντα, ἔπειτα συνθήκας μὴ ψευδόμενον, πάντας ἐποίησε καὶ Ἕλληνας καὶ βαρβάρους θαρροῦντας

83. Antipho II γ 2.

84. Cf. A. LÓPEZ EIRE, "Tucídides y la Koiné", *apud Athlon. Saturata grammatica in honorem F.R. Adrados*, I, Madrid 1984, pp. 245-261, p. 257.

συντίθεσθαι ἑαυτῶ, εἴ τι βούλοιο. ἐπεὶ δὲ μέγα φρονήσας ὁ Τισσαφέρνης ἐπὶ τῷ καταβάντι στρατεύματι προεῖπεν Ἀγησιλάῳ πόλεμον, εἰ μὴ ἅπιοι ἐκ τῆς Ἀσίας, οἱ μὲν ἄλλοι σύμμαχοι καὶ Λακεδαιμονίων οἱ παρόντες μάλα ἀχθεσθέντες φανεροὶ ἐγένοντο, νομίζοντες μείονα τὴν παροῦσαν δύναμιν Ἀγησιλάῳ τῆς βασιλείως παρασκευῆς εἶναι⁸⁵.

L'*Agésilau*, tan breu com és, ens reserva també un hàrax del participi de predicació implicada, una construcció que des d'Heròdot gaudí de l'estimació dels millors estilistes⁸⁶ i que amb Tucídides va atènyer cotes de gran bellesa⁸⁷. En tenim un exemple, per bé que no gaire agosarat, a I 38, (...) ἀλλὰ καὶ ὡς πατρὸς καὶ ἐταίρου ἀπίοντος αὐτοῦ ἔλυποῦντο.

Els adjectius verbals en -τέον, que molt aviat s'especialitzarien en la caracterització de la prosa científica, pertanyen també a una categoria literària que es distingeix per l'atenció als aspectes formals i estètics, sovint d'un mer efectisme. A l'*Agésilau* en registrem cinc exemples, I 1, VIII 3, 4, IX 4 i XI 8, tots ells a passatges molt cuidats i que s'acosten en extrem a la dicció epidíctica. Tanmateix, insistim a mencionar l'especialització d'aquests adjectius a la *Fachsprache*, com ho demostren les dades de l'opuscle *Sobre l'equitació*⁸⁸.

Finalment, assenyalem el color àtic d'algunes expressions que no deuen passar per col·loquials, puix que s'hi veu un to rebuscat que solament convé a una llengua depurada o almenys amb pretensions. És el cas de la locució οὐ μόνον (...) ἀλλὰ καὶ⁸⁹, la flexió activa σέβοιεν a I 27⁹⁰ o l'arcaisme ἔδοσαν, hàrax a II 27, però que es documenta a d'altres opuscles xenofonteus⁹¹.

En conclusió, amb aquest bloc queden ressenyats els procediments estilístics que Xenofont manllerà a la prosa literària contemporània, i que configuren amb els procedents del gènere epidíctic un conjunt de possibilitats expressives mútuament connectades.

6. Els trets propis de l'estil elevat.

Examinarem ara un seguit de trets que caracteritzen l'estil més ambiciós, tant a la poesia com a la prosa, i que per la seva natura no depenen directament

85. X. *Ag.* I 12-13.

86. Cf. Hdt. I 34 μετὰ δὲ Σόλωνα οἰχόμενον, paraules que inicien un dels passatges més interessants de les *Històries*, l'anomenada *Solonnovelle*, model de dramatització en prosa i de contaminació de diversos gèneres narratius, *uid.* R. RIEKS, "Eine tragische Erzählung bei Herodot (Hist. I, 34-35)", *Poetica* 7, 1975, pp. 23-44, esp. pp. 32-42.

87. P.e., *uid.* Thc. VI 3, 3 i 4, 3, on registrem, en *uariatio*, el participi de predicació implicada μετὰ τὰς Συρακούσας οἰκισθείσας i l'expressió esperable, μετὰ Συρακουσῶν οἰκισιν. El tret fou imitat per Titus Livi i en especial per Tàcit.

88. Se'n compten fins a dinou registres, nombre significatiu per ell mateix.

89. X. *Ag.* I 20, 22, 38 i IV 2. A I 35 hi ha la variant οὐκέτι μόνον (...) ἀλλὰ καὶ.

90. Cf. X. *Hell.* III 4, 18 σέβονται. Tenim també σέβειν a *Mem.* IV 4, 19.

91. Cf. X. *Cyneg.* I 1, *Eq.* VIII 13. A *Lac. resp.* trobem una forma semblant, l'optatiu εἶεν.

de l'evolució de la llengua o de la literatura en un termini breu de temps; dèiem de molts dels fenòmens que fins aquí hem vist que s'havien originat en ple segle V a.C., i encara a les acaballes, i que tenien sovint un to de novetat que obligava a fer-ne un ús més aviat restringit o discret. Al contrari, l'anàlisi ens durà de seguida a qüestions de mena molt diferent.

Començarem per esmentar els casos en què *l'Agésilau* ens testimonia l'ús de poetismes. Un n'és la substitució del sintagma preposicional habitual en àtic per a l'expressió de la companyia, μετὰ amb genitiu –substituit alhora de l'antic en grec homèric, de μετὰ amb datiu, com a alternativa al simple datiu comitativu⁹²–, per la construcció jònia de σύν amb datiu⁹³. En tenim un exemple tan suggeridor com el de II 13 ἐπειδὴ δὲ ἡ μὲν νίκη σὺν Ἀγησιλάῳ ἐγένετο, sense menystenir d'altres casos on s'afegeix la innovació de l'ús d'un adjectiu de gènere neutre com a substantiu abstracte, cf. IV 5 σὺν τῷ γενναίῳ (...) σὺν τῷ ἀδικῷ, XI 11 σὺν ὕβρει (...) σὺν γνώμῃ. Al mateix ús dels sintagmes preposicionals anotarem l'expressió del complement d'agent mitjançant ἐκ i genitiu a X 4 ἐκ παιδός, i la locució de gust sofocleu ἐν τάχει⁹⁴, tan cara també a Tucídides⁹⁵, que registrem a I 18⁹⁶.

D'altres poetismes són adjectius com I 4 ἀδιάσπαστος⁹⁷, I 20 ἀέναον⁹⁸, o el singular genèric de III 5 καὶ ἀνδρὶ δὴ στρατηγῷ.

Un segon punt el constitueixen els jonismes, entre els quals se'n compten de tan clars com el sintagma preposicional σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτόν, a II 4, on registrem una altra construcció jònia per a l'expressió de la companyia, ara amb ἀμφί i l'acusatiu; les construccions de subordinació temporals τέως μὲν (...) ἐπεὶ δὲ, τέως μὲν (...) ἤνικα δὲ, ἔστε i οὐ πρότερον (...) πρὶν, a II 2, 10, 13 i 20, respectivament; i, en fi, la contracció ἦν de V 5 i VIII 3 i 6, en franca convivència amb la solució àtica ἐάν, documentada, per exemple, a I 7, de faisó semblant a com s'esdevé a d'altres opuscles⁹⁹. Tots aquests usos són estranys al dialecte d'Atenes, i és lògic pensar que la seva aparició es deu als mateixos interessos estètics que abans hem apuntat.

Una qüestió que els estudiosos de la prosa artística no deixen de banda és la relativa al nexce τε καὶ, a la seva variant τε (...) καὶ i als nexes coordinatius

92. Cf. J.B. TORRES, "Los complementos de compañía e instrumento en Homero: análisis funcional", *Minerva* 3, 1989, pp. 56-69, pp. 65 ss., sobre l'adaptació tardana –pensem que post-homèrica– de μετὰ per a l'expressió de la companyia.

93. Cf. R. NEUBERGER-DONATH, "Ξύν, ursprünglich ein Lokaladverb?", *GB* 14, 1987, pp. 23-34.

94. Cf. S. *At.* 853, *El.* 387 i 872, *OT* 765 i 1131, *OC* 501. A Èsquil es documenta a *l'Agamemnó*, 1240 i 1448. A Píndar és hàpax a *N.* 5, 35, i també a Aristòfanes, *Vesp.* 1439. A Eurípides, *El.* 641 és conjectura de Reiske que considerem poc probable.

95. Cf. Th. I 79, I 86.3, I 90.5, II 86.6, II 101.5, III 29.1, IV 106.1, IV 123.4, V 57.1, V 64.1, VI 33.3, VI 91.4, VI 92.1 i VIII 95.2.

96. A l'inrevés, a X. *Eq.* III 2 documentem la locució εἰς τάχος, un col·loquialisme que es registra ja a Aristòfanes, *Ach.* 686, però mai a la tragèdia.

97. Sobre aquests adjectius compostos en ἀ-, *uid.* M. GIGANTE, "Die olympische Rede des Lysias", *apud* A. ANASTASSIOU & D. IRMER (edd.), *op. cit.*, pp. 158-193 (= "Il discorso olimpico di Lisia", *Studi Castiglioni*, I, Firenze 1960, pp. 373-406), p. 176.

98. També a X. *Cyneg.* VI 5.

99. Cf. X. *Lac. resp.* IV 3 i 5 ἐάν, VI 2 i 3 ἦν.

en general. Observarem que les seqüències amb καὶ (...) καὶ són escasses –I 15, X 4–, i no gaire més nombroses les sèries μὲν (...) δὲ rematades per un καὶ –VI 8–; el nexa més usat és μὲν (...) δὲ, com és d'esperar, mentre que les seqüències amb τε i οὐτε són també rares –I 4 i II 7 n'ofereixen exemples–. Doncs bé, del tipus τε (...) καὶ tenim fins a vint-i-sis registres, fet que no deixa de sorprendre, i més encara si apuntem els deu casos de τε καὶ¹⁰⁰. Si comparem aquestes dues dades amb les de Blomqvist, ratificarem el seu parer que Xenofont utilitza τε καὶ i la seva variant τε (...) καὶ amb una freqüència que el situa entre la norma àtica i la jònica, en una mena de compromís que l'atansa als usos de la koiné¹⁰¹. Però si estenem la comparació a les dades del mateix Blomqvist referides als opuscles *Cinegètic*, *Sobre l'equitació* i *Hipàrquic*¹⁰², en treurem una conclusió que sembla a primera vista parcial, i que aquí tan sols esmentarem: l'*Agésilau* es troba més a prop del *Cinegètic*, un tractat de caça més que més literari i del qual hem subratllat la pertinença al gènere epidíctic, que no de les τέχναι, tot i la seva brevetat, que són *Sobre l'equitació* i *Hipàrquic*. I també se'n pot dir que això està en sintonia amb el que Blomqvist comprova a la prosa hel·lenística de caire filosòfic i tècnic *without stylistic pretensions*, que és precisament la que freqüenta i a voltes abusa del τε καὶ¹⁰³. Per consegüent, si a l'*Agésilau* i al *Cinegètic* Xenofont s'até als usos de la prosa artística, als altres dos opuscles ens brinda un exemple magnífic de com arribà a avançar-se als gustos i tendències dels escriptors de l'època hel·lenística i imperial.

Farem ara un breu comentari de la presència de clàusules mètriques, tot limitant-nos als peons primer i quart –el darrer dels quals caracteritza el Plató tardà¹⁰⁴–, i que apareixen a I 1, 5, 6 i 38, IV 1, VIII 8 i X 4, en el cas del peó primer, i a XI 16 en el cas del peó quart. Sabem que des del temps de Trasímac els peons primer i quart eren recomanats per la preceptiva de la prosa artística per als inicis i finals de període, respectivament. A l'*Agésilau*, en efecte, el peó primer obre dos capítols, I 1, a l'inici de l'opuscle, i I 6, i el peó quart en tanca fins a cinc, I 5, I 38, VIII 8, X 4 i XI 16, a la cloenda de l'obra. Només a I 6 i IV 1 el peó quart obre període, fet que potser es deu al caràcter escadusser i un bon tros capriciós de l'ús d'aquestes clàusules per part de l'autor.

Una funció semblant, que es deu més a la curiositat de Xenofont que a un propòsit regular, és la dels períodes rítmics. Al nostre parer, cal reconèixer un seguit de κῶλα a VI 2, VII 7 i XI 4¹⁰⁵, per bé que no hi veiem una factura

100. X. Ag. I 1, 17, 31, II 4, 12, 23, III 5 (bis), V 5 i VIII 3.

101. J. BLOMQVIST, "Juxtaposed τε καὶ in post-classical Prose", *H* 102, 1974, pp. 170-178, p. 172.

102. J. BLOMQVIST, *op. cit.*, p. 171.

103. J. BLOMQVIST, *op. cit.*, p. 178.

104. Cf. L. BRANDWOOD, *The Chronology of Platon's Dialogues*, Cambridge 1990, p. 247.

105. V.J. GRAY, "Xenophon's *Cynegeticus*", pp. 165-166, analitza Ag. XI, 11-12, on reconeix ritmes ditrocaics i peònics que ja apareixien al proemi. Són, per tant, dues seccions rítmiques a afegir i que en haver estat ja comentades ens limitem a assenyalar.

tan clara i perfecta que destaquí per ella mateixa. També a d'altres opuscles es documenten certs indicis de periodització¹⁰⁶, però en conjunt tenim la impressió que el nostre historiador no sentí un interès molt marcat per aquest tret, potser perquè els jutjava marca i senyal d'una prosa sofisticada que no s'avenia a la seva ideologia i com a ciutadà i com a literat.

Ens resta parlar encara de la Ringkomposition i de les figures d'estil. La primera comprèn els paràgrafs inicial i finals, I 1 i XI 16, la corresponció dels quals és perfecta. Quant als *σχήματα λέξεως*, la limitada extensió del nostre text no és cap impediment perquè se'n registrin en bon nombre: el quiasme, l'homotelut, la harmonia imitativa, el políptoton, la paronomàsia, la figura etimològica, la parequesi, l'asíndeton, el polisíndeton, l'anàfora, l'anadiplosi, la lítotes, l'antítesi, la *uariatio* i l'*ἰσόκωλον*, a més de l'evitació de l'hiatus¹⁰⁷. Amb aquest punt final donem per clara la imatge del Xenofont atent a les millors excel·lències artístiques, per si els apartats precedents no l'havien fet prou palesa. No només hi ha, per tant, un pregon coneixement del que eren els usos de la retòrica contemporània, sinó que també cal admetre que l'autor de *l'Agésilau* tenia molt present la prosa d'aparat, segons que hi hem volgut fer veure.

7. *Trets de Koiné.*

Resulta del tot diferent el conjunt de fenòmens que ara comentarem, i que es refereixen als elements lingüístics que Xenofont va prendre del grec del seu temps i que passaren a caracteritzar la Koiné. Com és lògic, sobta bastant que un mateix text presenti alhora un gran domini dels recursos retòrics i un tipus de llengua encara no prou integrat dins els usos literaris. Aquesta disfunció mereixerà una anàlisi posterior que haurà de plantejar-la juntament amb tot el problema de la composició de l'opuscle.

Un primer apartat podia ser el de la utilització de lèxic de sabor post-clàssic, car paraules com I 21 *παιδάρια*, II 22 i 23 (bis) *κατακαίνω* i VIII 2, XI 2 *ἰλαρός* no corresponen a la llengua del segle V a.C., sinó a estadis dominats

106. A *Vect.* I 4 i a *Eq. Mag.* I 24 hi ha *commata* breus, de gran bellesa, però el procediment no és d'allò més habitual. Vegem-ne el primer exemple: *πέφυκε μὲν γὰρ λίθος ἐν αὐτῇ ἄφθονος, ἔξ οὗ κάλλιστοι μὲν ναοί, κάλλιστοι δὲ βωμοὶ γίγνονται, εὐπρεπέστατα δὲ θεοῖς ἀγάλματα πολλοὶ δ' αὐτοῦ καὶ Ἕλληνας καὶ βάρβαροι προσδέονται.* El cas més espectacular, però, és el de *Lac. resp.* XV 9, a la conclusió de l'obra, on llegim dos perfectes hexàmetres. La raó no és altra que el respecte que Licurg i amb ell tota la reialesa espartana li mereixen a Xenofont, que els tracta com a herois i en parla aitalment.

107. X. *Ag.* I 26, II 7, quiasme; VI 4-6, homotelut; VIII 7 *ἀκουσάτω (...)* Ἀμύκλας, harmonia imitativa; I 2, IV 1 (bis), políptoton; II 14, paronomàsia; I 3, 25, XI 8, figura etimològica; I 3, X 2, parequesi; II 12, asíndeton; I 14, 36, II 15, 24, III 3, VI 6, 7, 8 i VIII 8, polisíndeton; XI 15, anàfora; VII 1, anadiplosi; VI 3, lítotes (bis); I 20, VI 2 (bis), 5 (bis), XI 1, 4, 12 i 14, antítesi; II 2, 7, 9, 22, VI 3, X 1, 4, XI 2, *uariatio*, sense comptar la que fa referència a *πρῶγμα* i les seves variants; XI 4, *ἰσόκωλον*; quant a l'hiatus, a I 1-5 se'n compten dotze, però a I 6-12 el nombre n'és de vint, i és de fàcil observació la diferència entre unes parts i d'altres de l'obra. Lamentem no haver pogut consultar G. SEYFFERT, *De Xenophontis Agésilao quaestiones*, Göttingen 1909, pp. 43 ss., citades per H.R. BREITENBACH, *op. cit.*, col. 1707, com a font per al coneixement de les figures d'estil de l'opuscle.

per la Koiné. Que en el primer cas no som davant d'un ús regular del diminutiu *-άριον*¹⁰⁸ ho demostra l'afegitó de l'adjectiu *μικρά*, que evidencia com l'adaptació d'aquesta formació a un registre *solidari*, tendent a atansar emissor i receptor mitjançant una connotació d'afectivitat, l'havia desproveïda del seu valor lexical originari; és així com ho registrem a la koiné, a Ateneu per exemple¹⁰⁹. El verb *κατακαίνω* és creació tardana, i és amb Xenofont que va adquirint un ús literari¹¹⁰. Quant al qualificatiu *ἰλαρός*, és estrany, per exemple, a la tragèdia clàssica, i no creiem, com Chantraine, que hagi de ser antic¹¹¹: al contrari, al nostre parer fou creat sobre *ἰλαος* a les acaballes del segle V, sota el model de *μιαρός*¹¹². La prosa posterior a Xenofont l'empra sovint¹¹³, però és aquí a l'*Agésilau* on trobem un dels primers testimoniatges de la paraula.

La nostra habitud, però, és de donar la primacia als aspectes sintàctics, que solen donar molta i millor informació sobre les concessions que un autor fa als usos de la koiné. Així, hem anotat girs tan conspicus com ara el valor inessiu de l'antic sintagma de direcció *εἰς* amb acusatiu, que apareix tres cops: I 25 *εἰς Ἔφεσον*, II 9 *εἰς τὸ κατὰ Κορώνειαν πεδῖον*, V 7 *εἰς οἰκίαν μὲν οὐδεμίαν*; o el reforç de la preposició per al ja molt desgastat partitiu, cf. I 31 *ἐκ δὲ τῶν ὀπλιτῶν*¹¹⁴.

La influència que sobre Xenofont exercí el grec que donà origen a la koiné pot veure's en exemples de complexitat més gran. A *Ag.* II 10 es llegeix *ἀντεξέδραμον ἀπὸ τῆς Ἀγησιλάου φάλαγγος ὧν Ἡριππίδας ἐξενάγει*, on el subjecte gramatical –i també el lògic– és precisament el partitiu *ὧν*. Doncs bé, quan es compleixen cinquanta anys del llibre de Nachmanson sobre la qüestió¹¹⁵, la pràctica filològica no fa altra cosa que retre-li justícia. El fenomen, que és específicament grec, és viu, per exemple, a Aristòfanes¹¹⁶, però té a l'època hel·lenística el seu *floruit* particular, i també aquí Xenofont participà notablement de la innovació¹¹⁷. El cas del nostre opuscle no deixa tampoc d'ésser simptomàtic.

108. Vid. P. CHANTRAINE, *La formation des noms en grec ancien*, Paris 1933, p. 74: *Le suffixe a été productif, surtout dans la langue familière, en attique et dans la koiné.*

109. Ath. 582 d *μυσθάριον*, 607 c *οἰνάριον*, que no signifiquen *sou escàs*, *una mica de vi*, sinó *souetet*, *vinet*, com tampoc no hi ha diminutiu a la torre del *Micalet*.

110. Cf. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque*, Paris 1968, s.u.

111. Cf. P. CHANTRAINE, *op. cit.*, pp. 226-227.

112. Apareix ja a Ar., *Ra.* 456, una paròdia de la lírica euripídia, en concret dels himnes religiosos presents a certes tragèdies, cf. B. ZIMMERMANN, *Untersuchungen zur Form und dramatischen Technik der aristophanischen Komödien. I. Parodos und Amoibaion*, Königstein 1984, pp. 133-134.

113. Cf. Thphr. *Char.* 17, 9, Philostr. *Im.* I 16, Plu. *Sull.* 34.

114. A Xenofont altemen els sintagmes preposicionals de partitiu amb *ἐκ* i amb *ἀπὸ*, cf. X. *Lac. resp.* III 1, *Cyneg.* IV 1-2, amb *ἀπὸ*, *Lac. resp.* IV 3 i *Cyneg.* I 9, amb *ἐκ*.

115. E. NACHMANSON, *Partitives Subjekt im Griechischen*, Göteborg 1942. *Contra*, J. SÁNCHEZ LASO DE LA VEGA, "Genitivo partitivo sujeto en griego", *Actas del Primer Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid 1958, pp. 462-472.

116. Ar. *Nub.* 1128, cf. J.W. POULTNEY, *The Syntax of the Genitive Case in Aristophanes*, Baltimore 1936, pàg. XIII.

117. Cf. X. *An.* III 5, 16, *Hell.* IV 2, 20-21, VII 5, 17.

Un altre punt revelador és l'ús de la conjunció de subordinació ὅπου, d'ús gairebé discrecional a la koiné, on coneix valors molt diferents del merament local, que és el que li escau¹¹⁸. A *l'Agésilau* l'hem registrada varies vegades com a conjunció temporal –I 27 (bis) i II 24 (bis)– i àdhuc amb valor modal o causal –II 17–. Per consegüent, tornem a constatar l'íntima connexió de Xenofont amb uns patrons sintàctics ben llunyans de l'habitual al model estètic de la prosa d'art d'un Isòcrates, per exemple.

Més dades en idèntic sentit: al text que ens ocupa no ens sorprendran, i a tall de breu menció a la morfologia, la preferència per les formes pronominals en –τερος, cf. II 31 μηδετέρω, οὐδετέρος (bis), VII 7 ὀποτέρων, VIII 4 ὀπότερος; o bé, ja al terreny de la sintaxi, l'ús de la negació μή en comptes d'οὐ, fenòmen que registrem a la *uariatio* de II 31 entre els suara esmentats μηδετέρω i οὐδέτερος i a I 12, on μή nega el participi ψευδόμενον, que expressa un fet real, el que prenuncia la tendència de la koiné a especialitzar μή amb els modes no personals¹¹⁹; o la substitució del genitiu pertinentiu pel sintagma ἀμφί amb acusatiu, cf. XI 11 τῇ μὲν ἀμφὶ τὸ σῶμα φαυλότητι, τῷ δ' ἀμφὶ τὸ στράτευμα κόσμῳ; o la inestabilitat de la veu mitja, cf. VIII 2 ἐπαινούντων αὐτούς; o el recurs a perífrasis modals, cf. II 7 λέξων ἔρχομαι¹²⁰, o, en fi, la facilitat amb què es documenta qualsevol sintagma preposicional, ja sigui perquè es commuten entre ells, cf. I 22 κατὰ κράτος, V 4 i VIII 3 ἀνὰ κράτος, o perquè reemplaçen els girs antics: a VII 5 podem llegir οἱ νῦν τεθνηκότες ἱκανοὶ ἦσαν ζῶντες νικᾶν μαχόμενοι πάντας τοὺς βαρβάρους, amb el seu infinitiu final dependent d'adjectiu, segons la norma clàssica: però a IX 3, i amb el mateix adjectiu, llegim εἰς δὲ τὸ ἄσμένως κοιμηθῆναι πᾶς τόπος ἱκανὸς ἦν αὐτῷ, com a indicatiu claríssim del canvi experimentat pel sistema.

Una prova final de la gran distància que a voltes separa aquesta prosa de la llengua àtica clàssica ens l'ofereix la locució πρῶτον μὲν (...) ἔπειτα, on a dreta llei mai no segueix δὲ, car els valors semàntics de continuïtat i contraposició estan ja inclosos a ἔπειτα; així ho tenim a *Ag.* I 27. Però a II 30 i X 3 es registra l'aberració πρῶτον μὲν (...) ἔπειτα δὲ, que té paral·lels a d'altres opuscles¹²¹ i que parla per ella sola del lloc de Xenofont a la història de la llengua grega.

En conclusió, llengua i estil de l'obra que estem analitzant exigeixen una certa capacitat de comprensió de les característiques de la literatura del segle IV, tan ben representades per aquest autor. La paradoxa que hem arribat a palesar només s'entén des d'una perspectiva més ampla, que comença per re-

118. El seu valor exacte és el local de repòs, però les innovacions de la koiné arriben a l'extrem de presentar ὅπου amb valor local de direcció, cf. Ath. 575f ὅπου πελόρευται.

119. Cf. Fr. BLASS & A. DEBRUNNER, *Grammatik des neutestamentliches Griechisch*, Göttingen 1945, pp. 268-269; E. MAYSER, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit mit Einschluss der gleichzeitigen Ostraka und der in Ägypten verfassten Inschriften*, II-2, Berlin & Leipzig 1934, pp. 552-562.

120. Cf. X *Cyneg.* IV 8 ἔχουσαι ἔστωσαν λευκὴν τρίχα ἐπανθοῦσαν.

121. Cf. X. *Lac. resp.* I 4, *Cyneg.* II 1.

conèixer dos fets essencials: en primer lloc, la prosa havia atès la condició de forma literària autònoma, independent de la poesia, i per tant estava oberta a pler a la vivesa de la llengua quotidiana parlada pels uns i els altres; segonament, la retòrica havia ultrapassat els àmbits d'ús restringit i esdevenia progressivament la medul·la de tota obra artística, grandesa i servitud que acompanyarà la major part de la prosa grega fins a la fi de l'època imperial.

8. *Els elements de la λέξις εἰρομένη.*

La λέξις εἰρομένη està molt integrada dins tota mena de llengües tècniques, per tal com el seu decurs senzill i d'aparença no literària afavoreix l'atansament al receptor i la immediata comprensió del missatge. Des de la *Constitució dels Atenesos* del Pseudo-Xenofont en coneixem el gust per certs arcaïsmes sintàctics, tots ells de caire repetitiu i amb un gran predomini de l'anàfora; n'és un exemple, a l'*Agésilau*, la construcció, fortament col·loquial, *κάκεινο-ὄτι*¹²². Però hi ha passatges sencers que testimonien la influència d'aquesta mena d'estil narratiu. Vegem-ne el següent:

εἶχε δὲ [ὁ] Ἀγησίλαος μὲν τὸ δεξιὸν τοῦ μεθ' ἑαυτοῦ, Ὀρχομένιοι δὲ ἔσχατοι ἦσαν αὐτῶ τοῦ εὐωνύμου. οἱ δ' αὖ Θηβαῖοι αὐτοὶ μὲν δεξιοὶ ἦσαν, Ἀργεῖοι δ' αὐτοῖς τὸ εὐώνυμον εἶχον. συνιόντων δὲ τέως μὲν σιγή πολλή ἦν ἀπ' ἀμφοτέρων· ἠνίκα δὲ ἀπειχον ἀλλήλων ὅσον στάδιον, ἀλαλάξαντες οἱ Θηβαῖοι δρόμῳ ὁμόσε ἐφέροντο. ὡς δὲ τριῶν ἔτι πλέθρων ἐν μέσῳ ὄντων ἀντεξέδραμον ἀπὸ τῆς Ἀγησίλαου φάλαγγος ὧν Ἡριπίδας ἐξενάγει (ἦσαν δ' οὗτοι τῶν τε ἐξ οἴκου αὐτῶ συστρατευσαμένων καὶ τῶν Κυρειαῶν τινες), καὶ Ἴωνες δὲ καὶ Αἰολεῖς καὶ Ἑλλησπόντιοι ἐχόμενοι¹²³.

Una lectura d'aquest breu fragment de l'obra ens permet d'apreciar alguns trets que ja havíem comentat en al·ludir als jonismes i als girs de koiné –τέως, ὧν, respectivament–. Comprovem, si més no *exempli gratia*, el predomini de μὲν i δὲ com a nexes, també esmentat més amunt, a la vegada que advertim les seqüències τε (...) καὶ i καὶ (...) καὶ (...) καὶ, que contribueixen a conferir a la frase una dicció més elevada. Tanmateix, ja el verb inicial εἶχε sembla voler indicar-nos que no som als dominis de l'epídeixi, sinó als de la narració, en aquest cas la historiogràfica. En efecte, per a la prosa clàssica es reconeix un ordre de paraules SOV de preferència entre els filòsofs i els oradors, mentre que l'ordre SVO és el més habitual entre els historiadors¹²⁴. Pel que fa a Xenofont –i hauríem de dir el mateix d'Heròdot i

122. X. Ag. VIII 4 (bis), cf. Ps.-X. *Atb.* I 1, 2, 4, etc.

123. X. Ag. II 9-11.

124. Cf. S. LILJA, *On the Style of the Earliest Greek Prose*, Helsinki-Helsingfors 1968, p. 70. K.J. DOVER, *Greek Word Order*, Cambridge 1968, pp. 25 i 31, es limita a reconèixer un ordre SV, mentre que entre OV i VO hi hauria una gran fluctuació.

Tucídides, només per començar—, els percentatges obtinguts no resolen la qüestió perquè no fan esment dels diversos nivells retòrics de cada obra¹²⁵. Aquí no ens hem d'estendre més, però n'hi ha prou d'assenyalar que la λέξις εἰρομένη afavoreix l'anteposició del verb, de forma que els casos d'εἶχε, ἀντεξέδραμον ἢ ἦσαν són per si mateixos significatius.

Que el to literari és diferent ens ho marquen també les repeticions lèxiques o semàntiques: αὐτῶ, αὐτοῖ, αὐτοῖς ἢ αὐ, ἀλλήλων, ἀμφοτέρων, en són bons exemples. Però també hi ha repetició en la contraposició d'ἔσχατοι ἢ δεξιοί, com després de σιγή ἢ ἀλαλάξαντες. Finalment, la tècnica d'aquest estil de recollir part de l'oració precedent com a forma de concatenació d'una secció narrativa —que es plasma estructuralment en el tipus de composició anular o *Ringkomposition*, com ensenya en un treball magistral el Prof. López Eire¹²⁶— té dues característiques més: la primera, la primàcia de la parataxi sobre la hipotaxi, manifestada no només en la senzillesa i l'escàs nombre de les oracions subordinades, ans també en la relativa abundor dels participis, i concertats i absoluts; la segona, la composició de κῶλα curts, que fan progressar el text sense alterar gaire la fluïdesa regular de la narració, car aquesta no coneix el gust pels períodes d'arquitectura més travada i complexa, precisament el que Aristòtil anomenà la λέξις κατεστραμμένη. Tots aquests elements s'albiren al passatge de *l'Agésilau*, però per deixar-ho més clar en citarem un altre:

καὶ ἀναπετάσας τῆς Πελοποννήσου τὰς πύλας οὕτως οἴκαδε ἀπελθὼν εἰς τὰ Ἰακίνθια ὅπου ἐτάχθη ὑπὸ τοῦ χοροποιοῦ τὸν παιᾶνα τῷ θεῷ συνεπετέλει. ἐκ τούτου δὲ αἰσθανόμενος τοὺς Κορινθίους πάντα μὲν τὰ κτήνη ἐν τῷ Πειραίῳ σφζομένους, πᾶν δὲ τὸ Πείραιον σπείροντας καὶ καρπουμένους, μέγιστον δὲ ἠγησάμενος ὅτι Βοιωτοὶ ταῦτη ἐκ Κρεύσιος ὀρμώμενοι εὐπετῶς τοῖς Κορινθίοις παρεγίνοντο, στρατεύει ἐπὶ τὸ Πείραιον¹²⁷.

L'empremta de la λέξις εἰρομένη es reconeix fàcilment a partir de ἐκ τούτου: els participis concertats amb el subjecte conformen una *gradatio* malgrat el tènue enllaç gramatical dels sengles δὲ, i els membres de frase s'escolen en una successió que tan sols s'estronca quan apareix el verb principal στρατεύει. De les repeticions i del caràcter general del passatge podríem dir el mateix que de l'anterior. D'aquest Xenofont sí que caben les crítiques que n'evidencien la manca d'enginy literari, de creativitat, d'artifici, de

125. H. FRISK, *Studien zur griechischen Wortstellung*, Göttingen 1932, pàg. 16, ofereix unes xifres de 51,6% de l'ordre VO a l'*Anàbasi*, enfront de només un 46,2% del mateix ordre a les *Hel·lèniques*. Les dades poden ser perfectament correctes, però la informació que en treiem és més aviat pobra.

126. Cf. A. LÓPEZ EIRE, "Formalización y desarrollo de la prosa griega", *apud* G. MOROCHO (coord.), *Estudios de prosa griega*, León 1985, pp. 37-63, p. 56.

127. X. Ag. II 17.

talent, en definitiva. Emperò, prou que hem certificat totes aquestes virtuts a l'*Agésilau*, de forma que el que ens resta és explicar la conjunció de tècniques antagoniques a una obra tan breu.

9. *Hipòtesi sobre la composició de l'obra, a partir dels elements estilístics que la configuren.*

Més amunt hem parlat de com Xenofont aprofità el material reunit per a la composició de les *Hel·lèniques*, i de com el manipulà per tal d'adequar-lo a un escrit que no estava concebut com a obra historiogràfica, sinó com a text propagandístic. I fem servir aquest adjectiu perquè no només és la figura d'Agésilau que cal lloar, ans per damunt d'ella tot un sistema polític, la monarquia, que el nostre autor creié el millor per a la Grècia present i futura; aspecte en què, per cert, l'arribada dels poders dinàstics des de Filip de Macedònia no féu sinó donar-li la raó, a l'igual que passà amb l'evolució de la pròpia llengua grega.

Una *σύγκρισις* entre l'*Agésilau* i les *Hel·lèniques* ens ocuparia un lloc excessiu per a les nostres intencions. L'estudi del Prof. Ríos, tot i centrar-se en la vessant històrica, demostra que el lligam de contingut existeix, i que es fonamenta en la rescriptura del text de l'obra genèrica¹²⁸. D'altra banda, creiem que aquesta comparació s'hauria d'estendre també als opuscles –la major part, almenys–, i no ja per totes les similituds de llengua i d'estil que hem apuntat, tantes com són. És que també en aquest cas trobem evidències de l'aprofitament de certs passatges per a l'elaboració de l'*Agésilau*. Per exemple, a la *Constitució dels espartans* es llegeix:

ὅπως δὲ καὶ οἱ βασιλεῖς ἔξω σκηνοῖεν, σκηνήν αὐτοῖς δημοσίαν ἀπέδειξε, καὶ δμοιοῖα γε ἐπὶ τῷ δεῖπνῳ ἐτίμησεν, οὐχ ἵνα διπλάσια καταφάγοιεν, ἀλλ' ἵνα καὶ ἀπὸ τοῦδε δε τιμῆσαι ἔχοιεν εἴ τινα βούλοιντο ¹²⁹.

El tòpic torna a aparèixer a l'encomi del rei espartà, però aquest cop Xenofont el desenvolupà visiblement:

δμοιοῖαν γε μὴν λαμβάνων ἐν ταῖς θοίναῖς οὐχ ὅπως ἀμφοτέραις ἐχρῆτο, ἀλλὰ διαπέμπων οὐδετέραν αὐτῷ κατέλειπε, νομίζων βασιλεῖ τοῦτο διπλασιασθῆναι οὐχὶ πλησμονῆς ἔνεκα, ἀλλ' ὅπως ἔχοι καὶ τούτῳ τιμᾶν εἴ τινα βούλοῖτο ¹³⁰.

128. Cf. M. RÍOS FERNÁNDEZ, *op. cit.*, H.R. BREITENBACH, *op. cit.*, col. 1703, cita X. Ag. I 33 com a mostra del treball de reaprofitament de textos de les *Hel·lèniques*, i l'exemple és tant més interessant perquè pertany a un fragment de l'obra que no fou finalment inclòs. Les arenes d'Egipte ens l'han tomat, cf. *Hell. Oxybr.* VII 1, de forma que podem reconstruir quelcom més de les tècniques d'escriptura de Xenofont i de d'altres autors.

129. X. *Lac. resp.* 15, 4.

130. X. Ag. V 1.

L'extensió del passatge de *l'Agésilau* ens inclina a pensar en la *μακρολογία* –l'*amplificatio* dels llatins–, cosa que la datació tardana de l'obra afavoreix també. La reelaboració hauria consistit a ampliar el *locus* i a millorar-ne alguns aspectes formals, bo i substituint el doble ἴνα de l'original per la *uariatio* πλησμονῆς ἔνεκα (...) ἴνα, i el no massa elegant ἀπο τοῦδε per un instrumental, τοῦτω, més satisfactori des del punt de vista estilístic.

Per consegüent, Xenofont volia crear una obra que estigués a l'alçada del gènere de l'epídeixi, fins i tot si pensem amb Breitenbach que els models eren els de l'encomi del segle V a.C., i no pas els de l'escola isocràtica¹³¹. Però continua plantejat el problema que formulàvem a la fi de l'epígraf precedent: com s'explica la coexistència a *l'Agésilau* d'estils tan diversos, els uns habituals a la prosa artística, els altres a la historiografia. Recordem que una de les objeccions de Sorum a l'autoria de l'opuscle derivava de l'ús de recursos retòrics que ella li nega de pla a un autor tan *senzill*.

D'entrada, cal avançar que al llarg d'aquestes pàgines hem maldat per demostrar el profund coneixement de la retòrica per part de Xenofont. Al mateix temps, hem mirat d'aportar paral·lels provinents de d'altres opuscles, sense oblidar que la seva autenticitat sembla incontestable i més encara després dels estudis consagrats al *Cinegètic*. Consegüentment, si es nega la capacitat de Xenofont com a escriptor i es rebutgen com a espuris els seus encerts retòrics, cal necessàriament aplicar aquest rebuig a totes les *opera minora*, que és del tot inversemblant.

Un expedient en teoria útil fóra el de posar en dubte el grau d'acabament de l'obra, que el cansament o la mort de l'autor hauria deixat incompleta. La simple manca del *labor limae* representaria un argument interessant, econòmic i probable. Ara bé, no estem gens segurs que Xenofont no volgués mantenir, per exemple, aquest text:

ὁπότε γε μὴν πορεύοιτο εἰδὼς ὅτι ἔξειη τοῖς πολεμίοις μάχεσθαι, εἰ βούλοιντο, συντεταγμένον μὲν οὕτως ἦγε τὸ στράτευμα ὡς ἂν ἐπικουρεῖν μάλιστα ἑαυτῶ δύναιτο, ἡσυχῶς δ' ὥσπερ ἂν παρθένος ἢ σωφρονεστάτη προβαίνοι, νομίζων ἐν τῷ τοιούτῳ τὸ [τε] ἀτρεμὲς καὶ ἀνεπληκτότατον καὶ ἀθορυβητότατον καὶ ἀναμαρτητότατον καὶ δυσεπιβουλευτότατον εἶναι ¹³².

La seqüència que clou la frase, amb els quatre superlatius, la fa més pleonàstica que si tinguéssim uns altres cinc optatius. Es cert que l'excés provoca una cacofonia que no té res a veure amb l'homotelut, i que un estilista infal·lible –*quandoquidem bonus dormitat...*– no s'hauria permès aquesta errada. Però la nostra opinió va més enllà, potser equivocadament. Perquè no hem d'acceptar aquí un assaig primerenc d'aquell estil que molt més tard

131. *Vid. supra* n. 32.

132. X. Ag. VI 7.

seria titllat de βουβητικός, “brunzidor”, i que trobem, per exemple, a la llengua cancelleresca de l'època imperial? Aquesta proposta, ni que signifiqués manta concessió a les vel·leitats de la prosa d'aparat del segle IV, té un doble sentit: no es tracta tan sols d'intentar explicar l'obra tal com ens ha arribat; també creiem important la recerca d'una teoria de conjunt, susceptible de donar resposta a la qüestió de l'estil de l'*Agésilau* sense recórrer a l'argument que aquí i allà faltava una darrera revisió.

La lectura de l'obra ens n'ha suggerit una visió diferent, que s'origina en la repartició tan clara que hi ha entre unes i altres seccions, i que no es correspon, com era lògic, amb la simple divisió entre els blocs narratius relatius a les fetes de l'heroi i aquelles parts articulatòries de l'encomi —és a dir, proemi, transicions, epíleg— on la influència retòrica havia d'ésser profunda. Però abans de formular la nostra hipòtesi haurem de repassar els avanços de la crítica. El mateix Breitenbach, que és probablement dels qui han entès més bé l'obra de Xenofont, ja apuntà que el proemi de l'ἄρετή, a III 1, era molt proper als dels *Memorabilia* i la *Ciropèdia*¹³³, fet que no s'ha de menystenir. Molts anys després, Reardon remarcava l'originalitat de la *Ciropèdia*, que contenia una sèrie d'elements novel·lístics que l'atansaven al món literari de l'època hel·lenística¹³⁴; més encara, aquesta obra hauria influït en una de les més antigues novel·les gregues, el *Ninos*, i una altra de les grans creacions xenofontees, l'*Anàbasi*, havia estat entre els models del *Quèrees i Callirroo*, de Caritó d'Afrodísies¹³⁵. I si pensàvem que l'únic vincle entre Xenofont i Caritó rau en el fet que part de la novel·la del darrer té com a escenari Pèrsia, a l'igual que l'*Anàbasi*, trobarem que el model va més enllà, car comporta tota una caracterització socio-cultural¹³⁶. Fins i tot podríem aventurar una relació directa entre Caritó i l'*Agésilau*, quan es tracta de l'oposició entre els grecs i els bàrbars¹³⁷. En resum, la connexió entre l'historiador atenès i el gènere novel·líctic no és d'avui, i la via no és sinó als seus inicis.

133. H.R. BREITENBACH, *op. cit.*, col. 1706.

134. Cf. B.P. REARDON, *op. cit.*, p. 315.

135. B.P. REARDON, *op. cit.*, pp. 320 n. 28 i 341 n. 67, sobre *Ninos* i *Quèrees i Callirroo*, respectivament.

136. Cf. K. PLEPELITS, *Chariton von Aphrodisias. Kalirrohoe*, Stuttgart 1976, pp. 161, 163 i 181, on es destaca el fort lligam entre Xenofont i Caritó, que el preferí de llarg a d'altres historiadors, tot i que la relació es centra, segons Plepelits, en l'*Anàbasi* i la *Ciropèdia*. S.W. HIRSCH, *The Friendship of the Barbarians. Xenophon and the Persian Empire*, Hanover, New England, 1985, pàg. 39, fa notar també el paper protagonista que té Pèrsia al nostre *Agésilau*, que l'equiparara a les altres dues obres. Encara T. HÄGG, *Narrative Technique in Ancient Greek Romances. Studies of Chariton, Xenophon Ephesius, and Achilles Tatius*, Stockholm 1971, pp. 295 ss., relaciona Caritó amb Xenofont per tal com n'hauria imitat l'ἀφέλεια, però aquest parer ens sembla més discutible.

137. X. Ag. VII-IX, Charito V 1.3, V 1.5-6, VI 7.5 i 10, VII 3.8-10 i VII 6.6, cf. C. RUIZ MONTERO, “Caritón de Afrodísias y el mundo real”, *apud* P. LIVIABELLA FURIANI & A.M. SCARCELLA (edd.), *Piccolo mondo antico. Appunti sulle donne, gli amori, i costumi, il mondo reale nel romanzo antico*, Napoli 1989, pp. 107-147, p. 139. El tòpic es troba també a *Cyr.* VIII 3, 1. I. BRUNS, *op. cit.*, pp. 130-133, proposa una altra explicació: la denigració de la tirania persa no seria més que un tòpic del gènere de l'encomi reial. Si això s'admet, el model podria estar, apuntem nosaltres, a la tragèdia, cf. P.E. EASTERLING, “Kings in Greek Tragedy”, *apud* J.J. COY & J.

Dos recents articles ens certifiquen el profit que es treu d'aquesta anàlisi. Al primer, el Prof. Zimmermann posava en relleu el paper cabdal de Xenofont en la conformació de nous gèneres prosístics: *Der Vergleich von Xenophons Schriften mit dem Werken seiner grossen Zeitgenossen lässt jedoch allzu oft vergessen, dass Xenophon in der Entwicklung der griechischen Prosa durch die Vielzahl der Gattungen, in denen er sich zum Teil als erster betätigte, eine enorm wichtige Rolle spielt*¹³⁸. Una idea semblant es llegeix al darrer lliurament de la professora Gray, que defineix així la feina del nostre autor: *The blending of these borrowings (d'idees i motius propis del gènere en qüestió, en aquest cas la biografia socràtica) with new literary forms is characteristic of his general approach to literature as I understand it*¹³⁹.

La importància d'aquesta revalorització de l'ofici literari de Xenofont no necessita un especial comentari. En canvi, per als nostres propòsits resulta decisiva la contribució de Zimmermann a la reconstrucció de la composició de la *Ciropèdia*. Per a l'estudiós de Konstanz, aquesta extensa obra constitueix l'anella que enllaça un gènere de la prosa clàssica, l'encomi, amb el que temps a venir serà el gènere de la novel·la, car és del desenvolupament d'un sol nucli narratiu, l'elogi de la personalitat i de les fetes de Cirus, que Xenofont creà un conjunt de més gran complexitat¹⁴⁰. Aquesta teoria, que Zimmermann recolza en els corrents actuals d'interpretació de les relacions entre personatge, narrativitat i trama, resol les dificultats que fins ara havien trobat per a la comprensió de l'obra tant els qui la vinculaven a la novel·la¹⁴¹ com els qui s'hi oposaven de forma més o menys explícita¹⁴². Així ho demostren

DE HOZ (edd.), *Estudios sobre los géneros literarios II*, Salamanca 1990, 33-45, pp. 36: *Perhaps it is not in fact as odd as it seems at first sight that the figure of a king could be made to typify democracy: each citizen had a share in the sovereign power, and therefore a sovereign individual could be used in tragedy to represent that power*. Més endavant, *ibid.*, la Professora Easterling comenta l'oposició entre grecs i bàrbars, present també al joc dramàtic conformat per les possibilitats tipològiques de la figura del rei a la tragèdia. La simbolització del poder popular mitjançant la dignitat reial remuntaria a Èsquil, cap al 462 a.C., amb les *Suplicants*, com Easterling demostra, *op. cit.*, pp. 38-39.

138. B. ZIMMERMANN, "Roman und Enkomion. Xenophons 'Erziehung des Kyros'", *WiJbb N.F.* 15, 1989, 97-105, p. 97. El judici del Prof. Zimmermann és entenedor i ataca frontalment la imatge d'un autor *Fachschrifter*, insensible a les exquisituds de l'art i encara menys a l'experimentació.

139. V.J. GRAY, "Xenophon's Symposion: the Display of Wisdom", *H 120*, 1992, pp. 58-75, p. 66.

140. B. ZIMMERMANN, *op. cit.*, p. 105: *Die 'Erziehung des Kyros' ist m.E. das Bindeglied zwischen dem Enkomion und dem späteren griechischen Liebesroman. Wesentliche Strukturelemente wie Tugend- und Tatenkatalog binden die 'Kyrupädie' an das Enkomion an; die Vielzahl der Subdominanten, die Xenophon in das enkomiasische Leitthema eingelegt hat, machen den Text zum Ausgangspunkt späterer griechischer Romanautoren*.

141. Cf. T. HÄGG, *The Novel in Antiquity*, Oxford 1983, p. 113; B. KYTZLER, "Zum utopischen Roman der klassischen Antike", *apud* H. HOFFMANN (ed.), *Groningen Colloquia on the Novel, I*, Groningen 1988, p. 9; J. TATUM, *Xenophon's Imperial Fiction. On the Education of Cyrus*, Princeton 1989, pp. 3-66; l'últim estudiós a tractar el tema ha estat Ph.A. STADTER, "Fictional Narrative in the Cyropaedia", *AJPh* 112, 1991, pp. 461-491.

142. És el parer de C.W. MÜLLER, "Der griechische Roman", *apud* E. VOIGT (ed.), *Griechische Literatur*, Wiesbaden 1981, p. 379; i N. HOLZBERG, *Der antike Roman*, München & Zürich 1986, pp. 23 ss. Ambdós autors, que compten entre els millors especialistes en el gènere, no creuen justificada la inclusió de la *Ciropèdia* entre els textos precedents de la novel·la hel·le-

les anàlisis a) dels temes principal i secundaris, b) dels personatges, que en tots dos casos situen la formació del príncep i la seva figura com a referents absoluts de l'obra, i c) del proemi, la funció programàtica del qual permet d'escatir alguns problemes.

Certes consideracions de Zimmermann remetent inequívocament a l'*Agésilau*, per bé que no es faci constar expressament. Dos punts han esdevingut el desllorigador de la segona qüestió que volíem debatre, la de la composició d'aquest opuscle, i així ho hem d'agrair a l'especialista alemany. En primer lloc, *Ciropèdia* i *Agésilau* són obres de senectud, puix que datàvem la primera cap a 361-359 a.C., mentre que la segona, en paraules del mateix Zimmermann, és *ein Alteswerk Xenophons, entstanden vermutlich nach 362/1 v.Chr.*¹⁴³. Segonament, ambdues obres, amb independència de l'extensió de cadascuna, comparteixen una característica consubstancial a l'encomi, com és el fet que tota l'estructura narrativa supedita cada fet que s'esdevé, cada intervenció, cada nou personatge que apareix, cada interpretació d'actes, parlaments, etc., al tractament de la figura principal¹⁴⁴. Per consegüent, la correlació dels dos textos xenofonts fa possible l'aplicació de la teoria de Zimmermann a l'*Agésilau*, almenys en el pla teòric.

En aquest punt, i abans encara de definir aquesta aplicació, és necessari examinar un altre aspecte: el del format del discurs epidíctic. En efecte, si atenem als càlculs de Jouanna, la durada dels textos hipocràtics de caire epidíctic seria d'una mitja hora¹⁴⁵; endemés, hem de tenir en compte que les ἐπίδειξεις del segle V que hem conservat són d'extensió comparable a les obres a què Jouanna al·ludeix¹⁴⁶, mentre que no ho són altres dos tractats hipocràtics proclius a l'epídeixi, *Sobre la natura de l'home* i *Sobre l'antiga medicina*, textos que mal podríem anomenar discursos tal com ara els llegim¹⁴⁷. En realitat, si el discurs epidíctic canònic no devia sobrepassar les 15/20 pàgines Oxford –si ens és permesa la mesura–, a mitjan segle IV començaven a ser molt habituals, almenys a l'escola isocràtica, els textos considerablement més llargs. El tema és difícilíssim, perquè ens obliga a plantejar-nos si les

nística perquè creuen que les condicions socioideològiques que originaren aquesta no tenen res a veure amb l'obra de Xenofont, cf. B. ZIMMERMANN, *op. cit.*, pàg. 98 n. 4.

143. B. ZIMMERMANN, *op. cit.*, p. 98.

144. B. ZIMMERMANN, *op. cit.*, p. 102. G. PROIETTI, *Xenophon's Sparta. An Introduction*, Leiden 1987, p. 77, ja assenyalà la similitud de l'admiració de l'autor envers la reialesa espartana tant a l'*Agésilau* com a *Ciropèdia* I 1, 1-6.

145. Cf. J. JOUANNA, *op. cit.*, p. 33: (...) *Les deux discours épidictiques de l'Art et des Vents ne durent respectivement que 28 et 30 minutes. Ce sont des communications courtes qui veulent gagner la conviction de l'auditoire par leur brièveté et leur brillant.*

146. Fins a tal punt l'*Elogi d'Helena* de Gòrgies, model d'aquesta epídeixi del segle V, s'assimila als tractats *Sobre l'art* i *Sobre els vents*, que proposà que ambdós textos venien a ser sengles discursos d'oposició –ell parla d'*Habilitationsreden*– pronunciats per aspirants al càrrec de metge públic, cf. H. DIELS, "Hippokratische Forschungen II, III", *H 46*, 1911, pp. 261-285, pp. 273-274.

147. Tots quatre tractats ens ocupen des del 1990, en un estudi comparatiu fruit del qual són l'article "Niveles retóricos...", cf. *supra*, n. 78, i que està referit només a *Sobre l'art* i *Sobre els vents*, i un segon treball que adés hem començat a redactar.

obres retòriques que tenim responen a una autèntica realització oral o són refundicions molt més extenses, que amplifiquen amb posterioritat el text que un dia es va pronunciar¹⁴⁸. Sigui com sigui, *l'Agésilau* ultrapassa amb escreix la mesura esmentada, per la qual cosa no devia anar destinat a una difusió oral; l'edat del seu autor justificaria que fos concebut directament per a la lectura, cosa que a més a més coincidia amb les gustos literaris de l'època. La dificultat que se'ns presenta es desprèn de l'anàlisi que hem descabdellat a la primera part d'aquest article: un encomi, ni que fos pensat per a la difusió escrita, hauria de tenir una mínima coherència interna, una unitat estructural si més no igual a la d'un discurs, si no superior. En canvi, *l'Agésilau* és una obra descompensada, mal articulada des del punt de vista literari. És cert que hi ha un equilibri quantitatiu entre el bloc narratiu dels ἔργα i les seccions retòricament més cuidades de l'ἀρετή, fet que Zimmermann contraposa al desequilibri de la *Ciropèdia* en detriment de l'encomi en si¹⁴⁹. Però no hi ha cap equilibri entre la introducció, I 1-5, i el capítol que Breitenbach atribuï al catàleg de les fetes de l'heroi, I 6-II 31, i que sota la perspectiva estilística fan impossible l'acceptació d'una obra unitària¹⁵⁰. Es clar que cabria interpretar com una concessió als usos retòrics l'elaboració d'un proemi com aquest. Nogensmenys, des de IV 1 hi ha també un seguit d'elements narratius que mostren una lexis molt més estilitzada, i que està en una gran harmonia amb l'epíleg, per exemple. Tot sembla indicar que I 6-II 31 fou afegit més tard, en una primera redacció –definitiva, potser?– que no tenia en compte l'estil genèric de la resta del text¹⁵¹. És aquesta ampliació la que desballesta l'obra, i no només pel que fa a l'extensió, que altrament seria l'esperada; també ho és quant a l'estil, trencament aquest que ens sembla insalvable a tenor del que acabem de dir respecte de IV 1 i capítols posteriors. La formulació de la nostra proposta arrenca de la constatació d'aquesta falla en l'estructura i l'estil de *l'Agésilau* i es fonamenta en els estudis que en els temps recents han demostrat el caire innovador del Xenofont literari, i en particular en el treball de Zimmermann sobre la *Ciropèdia*. Creiem que l'o-

148. Treballs recents sobre la polèmica engegada són els de S. GASTALDI, "La retorica del IV secolo tra oralità e scrittura: *Sugli scrittori di discorsi* di Alcideamante", OS 14, 1981, pp. 189-225, i M. VALLOZZA, "Κατὰς nella teoria retorica di Alcideamante e di Isocrate, ovvero nell'oratoria orale e scritta", QUCC 21, 1985, pp. 119-123.

149. B. ZIMMERMANN, *op. cit.*, p. 104: *Der formale Unterschied zwischen dem Enkomion 'Agésilaos' und der 'Kyrupädie' besteht also darin, dass in der 'Kyrupädie' das im 'Agésilaos' ausgewogene Verhältnis zwischen den beiden Teilen, dem Tugend-Katalog und der Erzählung der Taten, gestört ist.*

150. A tot aquest bloc hi ha un passatge de bella factura a II 12-16, que conforma una verdadera excepció, com si no formés part de la redacció original i Xenofont, que, per cert, inicia la secció en un to impersonal, l'hagués reescrit de dalt a baix. També I 20 presenta un estil d'excelsa estilització, per la qual cosa l'hem d'entendre com de nova redacció.

151. Sobre el *modus operandi* de Xenofont, *uid.* C.H. GRAYSON, "Did Xenophon intend to write history?", *apud* B. LEVICK (ed.), *Essays Stevens*, Farnborough 1975, pp. 31-43, qui formula la hipòtesi que l'estil de les *Hel·lèniques* evidencia la juxtaposició de dues redaccions del text. També V.J. GRAY, "Xenophon's *Symposium*...", pp. 60, 72 i 74 insisteix en el fet que el *Symposium* respon a una reelaboració tant de materials literaris tradicionals al gènere com de l'opuscle en si.

puscle que hem examinat no respon a una creació conscient, sinó que és el resultat provisional de l'adaptació d'un encomi de molt precisa i bella factura a un format que mai no podrem reconstruir, però que tal volta hagués sigut semblant al de la mateixa *Ciropèdia*. L'estat del text explica el que Sorum creia una epitomització de les *Hel·lèniques*. Al contrari, si Xenofont seguí força *uerbatim*¹⁵² la seva vasta obra historiogràfica –o el text que li serví de base, com veïem més amunt a propòsit d'I 33– fou en primera instància, sense que pogués reelaborar en una represa el material aprofitat per a l'ampliació de l'encomi¹⁵³. Que el ja ancià historiador va tenir cura de donar nova forma a les serves pròpies paraules ens ho certificava la modificació de *Lac. resp.* XV, 4 a *Ag.* V 1, segons que hem vist abans. D'altra banda, tampoc no s'ha de parlar d'epitomització o contaminació de temes perquè I 6-II 31 estiguin dedicats gairebé íntegrament a la campanya de Pèrsia i el retorn a Grècia, els anys 395/393 a.C. Fos perquè a la fi de la seva vida Xenofont perdés interès per l'ampliació, fos perquè reservés les seves forces a d'altres comeses, fos, en fi, per la impossibilitat de lliurar-se a la feina literària, el cas és que la inclusió de nou material de les *Hel·lèniques* mai no tingué lloc. D'altra banda, és de bona lògica que l'autor comencés l'ampliació dels ἔργα per les campanyes a Pèrsia, per tal com la dimensió de φιλέλλην i μισοπέρας del rei espartà ho exigia¹⁵⁴; que no anés molt més enllà no representa el més mínim suport a la teoria de la Sorum, puix que n'hi ha prou de llegir el text tramès per veure com és d'abrupte el trencament entre II 31 i III 1:

152. L'adverbi està pres de la pròpia SORUM, *op. cit.*, p. 274, quan es refereix a X. *Ag.* II 14. *Ibid.* s'assenyala com a exemple *Hell.* IV 3, 20 i *Ag.* II 13.

153. Sí que féu Xenofont una adaptació *històrica* d'aquest material, si se'n pot dir així de la inflació de certes dades o la dissimulació de d'altres, cf. G. PROIETTI, *op. cit.*, pp. 93 i 107 n. 8. També K.J. ANDERSON, *Xenophon*, Bristol 1974, p. 167, havia remarcat el fet que la gratitud havia impedit el nostre historiador de mostrar a l'*Agesilau* el seu desacord amb part de les decisions de l'heroi, la qual cosa sí que havia pogut fer a les *Hel·lèniques*. K. BRINGMANN, "Xenophons Hellenika und Agesilaos", *Gymnasium* 78, 1971, pp. 224-241, fita la utilització de les *Hel·lèniques* fins a *Ag.* II 7 ss., on s'iniciaria l'elaboració d'un text de nova creació. La hipòtesi és rebutjada per S. HIRSCH, *op. cit.*, pp. 56-57. D'altra banda, hem de significar que Xenofont no fou un tergiversador de la veritat dels fets –ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων– o un historiador sense escrúpols; P. KRENTZ, "Xenophon and Diodoros on the battle of Abydos", *AHB* 3, 1989, pp. 10-14, ha mostrat molt bé com X. *Hell.* I 1, 1-7 i Diod. XIII 45, 1-47, 2 representen dues concepcions molt diferents de la historiografia: Xenofont s'até molt més a les seves fonts, mentre que Diodor les reelabora considerablement. La deformació de la visió de l'*Agesilau*, emperò, es deu no pas a l'objecte, sinó al mètode de molts moderns, que no entenen el seu caire d'obra de literat, de propagandista si se'n vol dir, i la consideren el text historiogràfic que l'autor mai no volgué escriure.

154. No sabriem estar d'acord amb J. DE ROMILLY, "Εὐνοια bei Isokrates, oder die politische Bedeutung der Gewinnung von Wohlwollen", *apud* F. SECK (ed.), *Isokrates*, Darmstadt 1976, pp. 253-274 (= *JHS* 78, 1958, 92-101), p. 258, quan diu que Xenofont pensà sempre com a militar i no pas com a polític. La prova és que el mateix Isòcrates composà el *Panegíric* inspirant-se en Agesilau com a figura política. Amb més claredat encara, M. GIGANTE, *op. cit.*, pp. 176-177, diu: *Ein solches Bild der Spartaner trägt nicht nur dem panhellenischen Geist Rechnung der die Rede prägt, sondern auch jenem Idealisierungsprozess, der seinen Höhepunkt in den prospartanischen Schriften Xenophons fand.* També S.W. HIRSCH, *op. cit.*, pp. 45-49, creu que el fet que Xenofont no s'ocupi de les activitats d'Agesilau a Grècia es deu a la "focalització" que li mereixé Esparta, tant a les *Hel·lèniques* com a l'*Agesilau*.

καὶ φίλον ποιήσας τῇ Λακεδαιμόνι καὶ χρήματα πολλὰ προσλαβὼν οὕτως ἀποπλεῖ οἴκαδε καίπερ μέσου χειμῶνος ὄντος, σπεύδων ὡς μὴ ἀργὸς ἢ πόλις εἰς τὸ ἐπιόν θέρους πρὸς τοὺς πολεμίους γένοιτο.

Καὶ ταῦτα μὲν δὴ εἴρηται ὅσα τῶν ἐκείνου ἔργων μετὰ πλείστων μαρτύρων ἐπράχθη. τὰ γὰρ τοιαῦτα οὐ τεκμηρίων προσδεῖται, ἀλλ' ἀναμνήσαι μόνον ἀρκεῖ καὶ εὐθύς πιστεύεται. νῦν δὲ τὴν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀρετὴν πειράσομαι δηλοῦν, δι' ἣν ταῦτα ἔπραττε καὶ πάντων τῶν καλῶν ἦρα καὶ πάντα <τά> αἰσχροῦ ἐξεδίωκεν¹⁵⁵.

Davant d'aquesta *non callida iunctura*, com en diria Horari, podem suggerir l'alternativa següent: o bé el que Breitenbach anomena "epíleg", és a dir, III 1, és només la reelaboració de la introducció a III 2 i ss., reelaboració que tal volta es limitaria a l'afegit de les frases καὶ ταῦτα (...) πιστεύεται; o bé I 6-II 31 substitueixen un catàleg de fetes molt més breu. Si ens decidim per la primera opció, Xenofont s'hauria limitat a cloure el bloc pres de les *Hel·lèniques* amb una fórmula retòrica de fàcil acomodació: "de tot això, de tan conegut com és, no calen testimonis"¹⁵⁶. Els editors han pres com a *incipit* un element que en realitat és clausular. L'autèntic inici de III 1 fóra el de νῦν δὲ..., sense que el joc de les partícules destorbi la nostra interpretació; al nostre entendre, és aquest *πειράσομαι* i amb ella tota la frase, el qui lliga amb I 5, on se'ns havia presentat l'ἀρετὴ d'Agésilau com a producte de la reialesa espartana. Gosariem aventurar que salvant la interpolació d'I 6 a II 31 –i el seu forçat enllaç a III 1 amb la continuació de l'obra– queda recuperada la redacció primitiva de l'opuscle.

La segona opció, que tampoc no hem de deixar de considerar, proposa que el bloc I 6-II 31 reemplaça una secció narrativa concebuda com a tal de bell principi, i que tal vegada contenia un conjunt de fetes molt més ampli que l'actual i més acord amb la llarga executòria de l'heroi. Ara bé, aquesta secció hauria estat molt breu, reduïda a les proporcions exigides per l'encomi i sotmesa, com ho està el text que avui llegim, al mandat de la discreció, la reserva o la simple manipulació històrica. En reemplaçar el bloc dels ἔργα pel text de les *Hel·lèniques*, a penes retocat –i sempre a fi de donar-li un to més proper a la prosa d'art¹⁵⁷–, Xenofont hauria volgut transformar l'encomi en una obra de dimensions més ambiciosos.

155. X. Ag. II 31-III 1.

156. Entre d'altres exemples d'aquest tòpic oratori, vegem-ne el següent d'Esquines, I 44: ἀναμνήσαι γὰρ μόνον προσήκει τοὺς ἀκούοντας.

157. A *l'Agésilau* Xenofont canvià ἔχειν, ἐλάττω, δέ, περιήγε, τάναντία ἀποτρέψας, καὶ, προειπὼν, ἔξεσται, ζητοῖη, ὅσοι, μελετῶντας, χαλκεῖς, σκυτοτόμοι, ζωγράφοι, ἐμβάλλειν, μαλακοὺς, οὐδέν, εἶχε, εἰς ἀρπαγὴν, παρατεταγμένους, οἱ Πέρσαι, ἐπεὶ, ἐπακολουθοῦντες ἰ εἰς ἀρπαγὴν περ πρᾶττειν, μείονα, μὲν οὖν, περιήγαγε, ἀντιστρέψας, μὲν οὖν, προεῖπε, ἔξεσοίτο, μαστεύοι, οἴτινες, ἐπὶ στόχον ἰέντας, σιδηρεῖς, σκυτεῖς, γραφεῖς, ἐμβαλεῖν, πίονας, μηδέν, παρεῖχε, καθ' ἀρπαγὴν, ἀντιτεταγμένους, οἱ ἀγαθοὶ τῶν Περσῶν, ἐπειδί, ἐτόμενοι ἰ

Quant a l'altra de les objeccions de Sorum, a saber, la impossibilitat de creure en l'autenticitat d'una obra tan rica en procediments retòrics, n'hem donat una resposta clara al llarg de la primera part del present treball. L'esplet d'evidències del pregon coneixement de les més refinades tècniques oratòries, certament, no obliga per si mateix a contestar taxativament a favor de l'autoria xenofontea. Però els paral·lels que hem anat traçant a la resta del corpus dels opuscles representa una prova definitiva, per bé que al present estudi no n'haguem pogut emprendre una σύγκρισις regular.

Ignorem fins a quin punt la nostra hipòtesi sobre la composició de l'*Agésilau* satisfarà les exigències del criticisme més rigorós. Com a lectors de Xenofont, en tindrem prou d'haver ajudat a fer que se li atribueixin els mèrits que el seu talent literari manifesta.

ἐφ' ἄρπαγὴν, respectivament. Tot i que alguns d'aquests canvis es deuen a un simple motiu d'expressivitat -cf. πίωνας, dictat per la ironia, no pas per una qüestió d'estil-, ens il·lustren prou sobre el que Xenofont tal volta hagués pogut fer en una represa més acurada.